

Okkupasjonstid og etterkrigsår

Krig

Da andre verdenskrig brøt ut i september 1939, var det mange som tenkte tilbake på forrige storkonflikt. De fleste håpte på og rekna med at landet skulle holde seg utafør og bevare sin nøytralitet liksom under første verdenskrig. Det som mange huska på fra den tida, var rasjoneringa av forbruksvarer. Det var heller ikke til å unngå nå, og regjeringa innførte straks rasjonering av visse importvarer. Folk fikk merke at f.eks. kaffe og sukker ikke lenger kunne kjøpes i ubegrensa mengder. Frykta for rasjonering og varemangel førte naturligvis til at folk hamstra varer. Ei husmor i Stugudalen huska spesielt på at de hadde blitt saltløse under første verdenskrig. Familien kjøpte derfor inn en hel sekk, slik at de skulle slippe den nøda opp igjen. Saltsekken ble imidlertid stående inne over vinteren og forstena seg. Da tyskerne under krigen kom på en husundersøkelse, ble de mistenksomme til denne saltklumpen. De forlangte spett og ga seg ikke før de hadde hakka sund hele klumpen. Men familien fikk beholde saltet sitt. Det ble nok også bruk for saltet, sjøl om det helst var andre varer familien skulle ønske de hadde et lager av. For krigen kom til å vare lenger enn folk frykta for i 1939.

Etter utbrottet av den andre verdenskrigen ble den sivile beredskapen økt. I Tydal ble det holdt et førstehjelpskurs i Breidablikk under ledelse av Gudrun Sølberg (g. Kirkvold).

Innsamling til Finland

Med Sovjetunionens angrep på Finland 30. november 1939 rykka krigen litt nærmere. Overfallet vakte stor harme mot Sovjet og tilvarende sympati for finnenes tapre forsvar. Over hele landet ble det organisert innsamlinger av ryggsekker og anna utstyr til de finske soldatene. I Tydal var det ofring i kirka ved årsskiftet til inntekt for Finlandshjelpa. Det kom inn 270 kroner. Det var ellers kommunestyret som satte seg i spissen for innsamlinga i Tydal, men det bevilga sjøl bare 80 kroner til finnenes kamp. Mer hjelp kom fra privatpersoner, som ga bort ryggsekkene sine eller lovte bidrag på lister som ble sendt rundt i bygda. En rakk imidlertid ikke å sende avgårde all hjelp før finnene kapitulerte for overmakta i mars 1940. 200 kroner i Finlandsbidrag fra Forbruksforeninga ble f.eks. overført til Nasjonalhjelpa for Norge året etter.

Nøytralitetstjeneste

Sovjets angrep på Finland førte til at myndighetene anså at største krigsfaren kom fra øst. De sendte derfor ekstraforsterkninger av soldater på nøytralitetsvakt i Finnmark i januar 1940. Ni tydalinger ble også utkommandert og hamna i den såkalte trønderbataljonen. Disse ni var: Lars Berggård, Oddvar Berggård, Ole J. Græsli, Oskar Kløften, John Kåsen, John Lian, Johan Ottem, Ola O. Østby og Bjarne J. Aas. De skulle få oppleve krigen på kroppen mer enn noen annen heime i Tydal. Da tyskerne angrep Norge 9. april, sto trønderbataljonen fremdeles i Finnmark. Det var meningen den skulle avløses og sendes heim. Men soldatene ble nå i stedet sendt sørover for å kjempe mot tyskerne i Narvikområdet. 24. april var de kommet fram til Gratangen, etter et fryktelig slit i uvær og tysk kuleregn. Trønderbataljonen måtte trekke seg tilbake, men led store tap. Tydalningene var blant de heldige som overlevde. «Det var et underlig arbe'» sa Oskar Kløften da de var kommet vel i sikkerhet. Krigsopplevelsene var ikke slutt med dette. Trønderbataljonen ble reorganisert, og noen kom over i andre enheter. Tydalningene ble satt inn mot tyskerne i Narvik og hamna opp mot Bjørnefjell. Det endte med fangenskap for enkelte. Først etter den norske kapitulasjonen kunne de komme heim. Noen av dem kom til å gjøre en videre innsats i Tydal for å hjelpe flyktninger over til Sverige.

Frivilligtroppen

Da trønderbataljonen møtte tyskerne i Gratangen, hadde de heimeværende tydalningene ennå ikke sett noe til fienden. Det eneste de merka til krigen var tyske fly som hadde vist seg på himmelen fra 9. april. Tyskerne var opptatt med å befeste stillinga i Trondheims-området og slå tilbake de landsatte engelske og franske styrkene i Nord-Trøndelag. I Hegra hadde en gruppe nordmenn forskansa seg i den gamle festninga fra 1910. Kampene i Nord-Trøndelag og forsvaret av Hegra festning trakk til seg flere frivillige som ville gjøre en innsats. 26. og 27. april kom en skare soldater puljevis til Stugudal. De første tok inn hos Berit og Iver J. Unsgård på Negarden. Resten søkte nattely på Oppgarden (Stugudal øvre) og i lærerboligen hos Uglem. En norsk løytnant, Ernst Fyrwald, leda troppen av disse frivillige som nå tenkte seg til Hegra for å kjempe mot tyskerne. Fyrwald hadde hatt kommandoen over femti nordmenn som ble satt inn i vaktjeneste i Røros og Brekkenområdet. De skulle avskjære eventuelle tyske fallskjermjegere, og det hadde samla seg mange soldater i Brekken i disse aprildagene. Noen norske fly (Fokkere) hadde også gjømt seg mellom busker og kratt. Tamreinen til samene hadde tråkka flyplass for flyene.

Svenske og norske frivillige tok inn hos Ola Stugudal på Oppgarden. (Bilde fra Odd Rygg: Kampene ved Garberg bru.)

Svenske frivillige hadde også kommet til Brekken for å melde seg til kampen mot tyskerne. Noen av dem kom rett fra Finlandskrigen. Etter oppfordring fra svenske myndigheter vendte et flertall av svenskene tilbake. De fikk følge av mange norske soldater og offiserer som heller ville rømme til Sverige enn å fortsette krigen mot tyskerne. Men tolv av svenskene slutta seg til Fyrwalds tropp. De som ikke hadde uniformer, skaffa seg korrekt antrekk av andre norske soldater og offiserer. Våpen var det også nok av, og disse ble foreløpig satt igjen i ei sportshytte ved Storelvavollen. En gruppe stugudalinger dro over og henta våpenlageret til frivilligtroppen. I Stugudal skaffa soldatene seg sanitetsutstyr. Sanitetsforeninga hadde et lite lager på Rotvoll, og alt ble tatt. Og kvinnene i grenda kom sammen og sørga for mer utstyr. De steriliserte lerretstøy gjennom damp, pakka bandasjepakker i tette kasser og sydde forsvinningsdrakter. Det var ennå rikelig med snø, og soldatene hadde kommet på ski over fjellet. Mat var det mindre av, men de tok seg til rette og skjøt tre reiner i Stugudal. Fra Stugudal ble det så rekvirert hesteskyss til å frakte ammunisjon, våpen og proviant nedover dalen. De var innom skysstasjonen på Løvøya, og noen svensker som var lei av skigåing, besøkte også Lunden i Ås og ville ha hesteskyss. Det var brøyta bilveg opp til Aune, og derfra fikk troppen tak i lastebiler for den videre transport. 28. april ble det overnatting i Gresli. Soldatene fordelte seg på Greslivollen, Greslimoen og ungdomslokalet Spongton. Noen tok seg tid til å vaske både seg sjøl og tøyet sitt, og ikke minst hvile seg til kommende dyster. På skysstasjonen Greslivoll var det kommet to polske sjømenn som hadde rømt fra et svensk lasteskip i Hommelvik. De slutta seg nå til frivilligtroppen for å kjempe mot tyskerne. Men et par soldater mista motet og deserterte i Tydal. Morgenen etter dro troppen nedover til Selbu og forskansa seg ved Garberg bru. Den besto nå av femti mann inkludert tolv svensker og to polakker.

Retur gjennom Tydal

4. mai kom troppen tilbake til Gresli. Snøen var borte på veggen, og soldatene hadde rekvirert bilskyss fra Selbu til Tydal. Tyskerne fant senere bilene på Aune og skjønnte hva de hadde vært brukt til. Bilene ble senere kjørt nedover igjen og tatt som krigsbytte. Frivilligtroppen hadde fått melding om at engelsmennene hadde forlatt Trøndelag og at nordmennene hadde gitt opp kampene der. Hegra festning holdt ennå stand da de forlot Selbu, men det hadde ingen mening lenger å forsøke å nå fram dit. Tyskerne hadde sendt forsterkninger og tyngre skyts oppover til Selbu og gjorde det uforsvarlig å fortsette nedover. Karene var fornøgd med at de hadde stansa dem ved Garberg bru og at tapene var atskillig større for tyskerne enn hos dem. Men lederen Fyrwald hadde forsvunnet, og minst en var såret. Fenrik Åke Sjøgren hadde nå ledelsen. Enkelte husker han som en tøff type som ikke var mye skvetten av seg. I Tydal frykta soldatene at tyskerne skulle komme etter dem oppover dalen. De fikk høre at tyskere var kommet til Hegset, og Sjøgren satte derfor ut ei maskingeværstilling ved Heggnesset mellom Gresli og Aune, i tilfelle de skulle våge seg videre oppover. Han ga også beskjed om at folka på Greslimoen, der han hadde overnatta, måtte evakueres. Magda Gullbrekken dro da for sikkerhets skyld opp til Hilmo med barna. Troppen innkvarterte seg seg ellers i Storaunstuggu og på Olagarden. I stua til landhandler Odin Aune ble det gjort forberedelser til å ta imot såra og sjuke. Beboerne i området ble tilrådd å rømme til skogs. Gamle Johanna Aune var sjuk og ble satt i et badekar og frakta med hest og slede til dattera si i Østbygrenda.

Men tyskerne våga ikke å utfordre troppen videre. De nøyde seg med å sende tre mann på motorsykel oppover, og de snudde i Gresli etter å ha overnatta hos Ragnhild og Ole P. Græsli på Myrvang. I mellomtida hadde frivilligtroppen samla seg på Løvøya. Hestekjørere brakte fram våpen, ammunisjon og proviant. Mitraljøse og maskingevær ble satt ut i terrenget, klar til å ta imot eventuelle tyskere. Et par jenter på gardene fikk et lynkurs i førstehjelp og forbinding, mens andre kvinner og barn ble evakuert.

5. mai 1940 i Olagarden på Aune. Paula Høylo mellom to norske krigere. (Bilde fra Odd Rygg: Kampene ved Garberg bru.)

Troppen hadde rekvirert proviant fra Selbu øvre handelsforening på turen oppover og bl.a. fått med seg et stort traue med salta fleisk fra en gard på Hegset. Trauet ble stående igjen på et stabbur på skysstasjonen. Mange år etterpå kom Anne Stokke fra Lille-Evjen i Selbu på besøk til Løvøya. Ho ble tilfeldigvis med inn på buret og fikk øye på trauet: «Jaså, er det her trauet vårt står!»

Troppen satte igjen også andre ting. På Greslimoen etterlot Sjøgren en kasse dynamitt på tunet som takk for losjiet. Ola Gullbrekken gjømte den under golvet i ei løddu, men tok og mura den inn i en steinmur etter Morsetaffæren i Selbu. Men i 1943 hadde en nabo god bruk for dynamitt til å sprengte ut ei tomt. Han skaffa seg tillatelse fra lensmannen, og sprengstoffet fikk en fredelig anvendelse. På Løvøya ble det satt igjen våpen og klær. De ble fjerna under krigen.

Fra Løvøya dro en del av troppen oppover til Stugudal. Soldatene satte opp en siste forskansning med geværstillinger ved Væktarstua. Folk i huset ble evakuert til Gjetnesset. Og mens karene venta på mulige tyskere, trøsta de seg med et par vinballonger fra kjelleren til Martine Unsgård. Innsamla sprit til medisinsk bruk gikk visst også til innvortes bruk. Men krigen var over her sør, og det var nå ikke annet å gjøre for svenskene enn å returnere til Sverige. De norske soldatene valgte å bli med dem. Noen tenkte seg at de kunne komme videre derfra til Nord- Norge, der kampene ennå ikke var slutt. 8. mai dro de så til Nedal, og troppen på Løvøya kom etter. Birger Jensvold og Ole Daniel Svelmo ble med som kjentmenn og viste veg over Ånøyene. Det gikk ikke så fort på det typiske vårføret. De to polakkene som aldri hadde gått på ski før, var grundig lei av alt som hette ski. Men for vegviserne og andre tydalinger ble det flere turer, for de måtte hente mer proviant til den mannsterke gjengen. Kvinnene bakte brød til dem, og Lars Stugudal slakta en kalv som ble partert og frakta i ryggsekker til Nedal. På Nedal kvitta noen seg med uniformer og andre militære effekter. Enkelte i Stugudal tok vare på klærne, men turde ikke gjøre bruk av dem da det senere kom tyskere i grenda. Etter noen dagers opphold på Nedal dro så frivilligtroppen videre til Storlien

via Sylstasjonen og Blåhammarstugan. Flere fra Stugudal ble med til Sylstasjonen, for en av svenskene var såra og måtte dras på slede over fjellet. En familie fra Trondheim fikk følge av Magne Unsgård. Familien hadde oppholdt seg i Selbu under kampene ved Garberg bru. Den hadde hjulpet de norske styrkene og turde ikke anna enn å rømme sammen med frivilligtroppen. Mange tydalinger ble dratt med i hendinger denne krigsvåren, men ble tilskuere til kampene, eller retttere sagt; de fikk høre om dem etter hvert. I enkelte heimer var en kanskje mest opptatt av hvordan deres utkommanderte sønner eller brødre hadde det i Nord-Norge. For folk i Stugudal var det en begivenhet å se et norsk fly som landa på isen på Stugusjøen. Det hadde kulehol i finerplatene på vengene, og hola var tetta igjen med plaster, husker Johannes E. Rotvold. Men først da krigen var avgjort, fikk en se de første fiendesoldatene (utenom de tre som hadde vært i Gresli), og et godt stykke ut i okkupasjonen ble det fast stasjonert en tropp av dem i bygda.

Nyordning av lokalstyret

Høsten 1940 oppløste okkupasjonsstyret de politiske partiene, avsatte konge og regjering og utnevnte et nytt «kommisarisk» styre. Det helt ubetydelige partiet før krigen, Nasjonal Samling (NS), ble gjort til statsbærende og eneste lovlige parti. Utover høsten fulgte så en strøm av nye lover eller forordninger som knesatte førerprinsippet nedover i lokalstyre og offentlig forvaltning.

Fra kommunestyre til herredsting

Funksjonstida for kommunestyret løp ut ved årsskiftet 1940/41, men demokratiske valg ble nå avskaffa. Gjennom flere lover, og til slutt hovedforordninga av 21. desember 1940, ble det lokale sjølstyret vingeklipt og demokratiet erstatta av førerprinsippet. Heretter skulle ordføreren utpekes av departementet i samråd med fylkesmann og fylkesfører for Nasjonal Samling. Kommunestyremedlemmene skulle heller ikke velges lenger, men utpekes av fylkesmannen i samråd med ordføreren og de lokale NS-folk. Representantene skulle hete formenn, og kommunestyret fikk namnet herredsting. Det var mer i samklang med de norrøne tradisjonene, som Quisling ofte refererte til. Kommunestyret ble forøvrig halvert, slik at det ble seks formenn i Tydal herredsting. Flere var heller ikke nødvendig, for ordføreren fikk uinnskrenka makt til å fatte alle vedtak på egen hand. Han hadde plikt til å legge fram sakene for herredstinget, og formennene kunne si meningene sine og protokollere dissenser og særstandpunkter. Men avstemninger skulle ikke forekomme lenger. Ordføreren ble altså den lokale føreren, og derfor var det viktig for NS å få innsatt sine medlemmer eller sympatisører i vervet. Men det var ikke lett der partiet helt mangla tilslutning. I Tydal var det ingen som kunne — eller ville — fylle ordførerrolla. Lærer Uglem var den lovlig valgte ordføreren da krigen brøt ut, og han ble oppnevnt til å fortsette. Sjøl om han sto politisk fjernt fra NS, var det også viktig for tyskerne og de nye norske myndighetene å få lokalstyret til å fungere. En måtte derfor forsøke å hindre at det ble altfor mye uro og motvilje mot «nyordninga». Tydal var dessuten ingen viktig kommune for NS, og det ble aldri gjort sterke forsøk på å nazifisere kommuneadministrasjonen i bygda. Uglem ville slett ikke være ordfører og skaffa seg legeattest på sin kroniske snue. Han brukte forøvrig samme unnskyldning mot slutten av krigen, da han ble oppnevnt til formann i herredstinget. Den kroniske snua tok seg sterkt opp hver gang han måtte gjøre den lange reisa til Ås, enten det nå var på vinteren eller om sommeren, skrev han til fylkesmannen. I sitt sted foreslo Uglem at hans lærerkollega,

Karl J. Gullikstad, ble ny ordfører og Odin Aune varaordfører. De var svogre, så Uglem mente vel det måtte bli et greit samarbeid. Fylkesmannen ekspederte forslaget videre til Departementet, som utnevnte Gullikstad til ny ordfører i Tydal i brev av 27. mars 1941. Samtidig ble han bedt om å komme med forslag på seks formenn med personlige varamenn. Gullikstad påtok seg motvillig vervet. En måned tidligere hadde han blitt pålagt å overta skolestyrets funksjoner. Skolen var en av de første institusjonene som NS prøvde å påvirke. Skolestyra skulle avsettes og erstattes av «fagstyre», som besto av formann og en rådgiver. Fra før krigen var Gullikstad revisor for trygdekassa, og det vervet var egentlig uforenlig med ordførerstillinga etter kommunelova. Men etter forespørsel fikk han beskjed om at han likevel kunne ha disse verva samtidig. Gullikstad oppdaga snart at det var krevende å få så stor makt og myndighet alene. Han ba seg først fritatt ansvaret for skolestyret i august og fikk innvilga dette. 1. september ba han seg løst fra ordførerstillinga også. Å være ordfører under et Quisling-styre, der demokratiet og tidligere lover ble satt til sides, var absolutt ikke noe å trakte etter om en skulle bli ansett som god nordmann. For de ordførere som ikke var medlemmer eller sympatisører av NS, ble det en uhyre vanskelig balansegang mellom hensynet til norske interesser og stadige krav fra NS eller tyskerne om å tilpasse samfunnet til «den nye tid». Gullikstad følte seg neppe vel tilfreds med å styre på NS sin nåde. Og «stemningen her i Tydal er ... som meddelelserne ifra London», kunne et NS medlem i Tydal rapportere til sin kretsfører. Også varaordfører Odin Aune prøvde å unndra seg vervet og førte opp helseproblemer som viktigste grunn. Da han fikk avslag, møtte han ikke lenger opp i herredstinget etter 18. juni 1941. Det var da «eiendommelig», skrev kretsføreren for NS i Selbu, at både ordfører og varaordfører som «er svogere, samtidig foretar anstrengelser for å bli fritatt». Partilederne i fylket drøfta så muligheten for at noen i Selbu kunne overta ordførervervet i Tydal. Men den nyinnsatte NS- ordføreren der medga at det ville bli «meget vanskelig å finne en habil partimann». En mulighet var at Selbu-ordføreren påtok seg å styre begge kommunene. Fylkets personalleder for NS gikk inn for en slik løsning og trudde at det kanskje ville påvirke «sympatisk innstilte folk i Tydal (til å) melde seg inn i partiet og påta seg ordførervervet». Trusselen om at noen utenfra kunne komme til å overta bygdestyret ble nå presentert for Gullikstad. Han ble også forsøkt overtalt til å melde seg inn i NS. Men Gullikstad nekta bestemt å bli partimedlem. Han hadde ikke vært medlem av noe politisk parti før, og ville fortsatt ikke være «bundet av partiprogram», skrev han. Dessuten ville han ikke ødelegge sitt gode samarbeidsforhold til formennene. De på sin side var også innstilt på å arbeide lojalt, men ingen av dem heller ville bli medlemmer av det statsbærende partiet. Og formennene gjorde det klart at de ville ikke møte eller samarbeide godvillig under en ordfører fra NS.

Karl J. Gullikstad fra Røros var lærer i Tydal fra 1924 til 1968. Han var med i kommunestyret i mellomkrigstida og ble ordfører fra 1941 til 1945.

Bildet er tatt i Gjerdesenget i 1943. Gullikstad (til venstre) hjelper til med slåttonna. De andre på bildet er fra venstre Johanna Margrete Gullikstad, Laura Græsli, Helge Græsli, Odd Myrmo og Albert Græsli.

Gullikstad ble dermed sittende som ordfører. Det samme gjaldt de oppnevnte formennene. Det skjedde bare en forandring, nemlig at Bjarne Aashaug ble oppnevnt i stedet for lærer Ingebrigt Dalen, som flytta fra bygda i 1942. NS skulle gjerne sett at et partimedlem kunne nytte anledningen til å komme inn i herredstinget, men det var ingen å foreslå. Men samtlige formenn ba seg fritatt etter den nødtvungne tjenestetida. Det samme gjorde også ordfører Gullikstad. Funksjonstida gikk ut ved årsskiftet 1944/45. Olav Hjalmar Svelmoe ble oppnevnt til ny ordfører. Odin Aune ble på ny forsøkt oppnevnt til varaordfører, men nekta. I stedet utpekte Departementet Iver D. Unsgård. Olav Svelmoe ba seg også fritatt, men grunnene ble ikke godtatt. Tida gikk helt til 12. april før nye formenn ble oppnevnt etter innstilling fra Svelmoe. Han rakk ikke å holde noe møte før kapitulasjonen — og gjorde ikke noen anstrengelser for det heller.

Kommunal økonomi

Trass i okkupasjon og dirigering fra NS, ble det lokale sjølstyret ført videre i Tydal uten store brudd med fortida. Gullikstad styrte i god forståelse med formennene, og de protokollerte ikke en eneste gang dissenser eller særstandpunkter. De følte kanskje at det var nytteløst å protestere, siden ordføreren hadde all makt. Interessen for å være med i herredstinget var derfor liten. En gang hadde bare én formann møtt fram. Men når protester fra formennene uteble, var det først og fremst fordi det var lite å være uenig om. Det ble ført en økonomisk forsiktig politikk med budsjettbalanse eller overskudd. En del nye utgifter, særlig i forbindelse med forsyningsnemnda, oppsto som følge av krigssituasjonen. Utgiftene til kommunens sentraladministrasjon ble litt større. Men utgiftsfordelinga mellom de forskjellige sektorene ble omtrent som før. Alle forsøk på nazifisering av etatene ble avvist. Det var problemfritt, siden NS ikke hadde noen personer i bygda å sette inn. Søknader fra NS om bevilgninger til deres organisasjoner var også lett å avvise under henvisning til kommunens tradisjonelt dårlige økonomi. De kommunale inntektene vokste imidlertid kraftig under krigen. Trondheim e-verk satte i gang anleggsdrift, og kommunen fikk flere skattebetalere. Kommuneskatten ble faktisk fordobla under krigen. Men hele økningen kom ikke kommunen til gode, fordi tilskotta til skatteutjamning gikk ned og fylkesskatten og kommunens andel av alderstrygda gikk opp. Kommunerekneskapet viste overskott hvert år, og det ble brukt til ekstraordinære nedbetalinger av gjeld. Kommunen kjøpte også 500 dekar skog i Gresli fra boet til firmaet Huitfeldt. Tydal gikk inn i etterkrigstida som en gjeldfri kommune. Det var et godt utgangspunkt i ei tid som krevde mange nye investeringer i kraftverk, skole- og administrasjonsbygg. De større inntektstalla skyldtes ikke bare anleggsvirksomheten, men også prisstigning og nye takseringsregler for fastsettelse av formue og inntekt. Verdien av husdyr og avling ble satt kraftig opp. Hester, storfe og sau fikk omtrent dobbelt så stor verdi i likninga. Geiter ble satt til femti kroner i 1944/45, mot bare ti kroner fem år før. Tilsvarende oppjustering ble gjort for poteter og mjølk. Ei virkning av at bøndernes inntekt ble justert opp, var at tre ganger så mange som i 1930-åra måtte betale statsskatt. Fradragene i likninga økte ikke i samme grad, men skattebetalerne fikk en viss lette gjennom en gunstigere reduksjonstabell. Etter de offisielle likningstalla

kan vi muligens snakke om en hardere skattlegging enn før, sjøl om skatteprosenten var den samme. Men flere penger i omløp skapte også lettelser i den private økonomien. Folk greide nå å betale skatten. Alt i skatteåret 1940/ 41 var skatterestansene halvert i forhold til midt på 30-tallet. Tre år senere utgjorde restansene bare ea. 2.400 kroner, eller fem prosent av utlikna skatt. (Tidligere hadde restansene løpt opp i halvparten av årets likning.) Det var nå bare snakk om for sent innbetalt skatt, for gamle skatterestanser forsvant nesten helt. En rekke skattekrav ble forøvrig utsletta for personer med «ukjent» oppholdssted, dvs. for flyktingene til Sverige. Dessuten greide mange private, slik som kommunen, å nedbetale gjeld.

Tilbake til folkestyret

Alt tidlig under okkupasjonen begynte norske myndigheter i eksil å diskutere hvordan en skulle reorganisere det kommunale sjølstyret når det endelig ble fred i landet igjen. Det siste lovlige valget var holdt i 1937, og det var noe delte meninger om en skulle innkalle det gamle kommunestyret for å administrere overgangen til normale forhold. Men det var avgjort motstand mot å gi NS-medlemmer eller andre som hadde valgt feil side, tilbake sine posisjoner. Dessuten var jo mange blitt borte i mellomtida. Resultatet ble at eksilmyndighetene i samarbeid med Heimefrontens ledere utarbeidde lister over personer som skulle oppnevnes til et midlertidig kommunestyre. Det oppnevnte styret i Tydal holdt møte første gang 29. mai i 1945. Ut på sommeren (13. juli) vedtok regjeringa ei foreløpig lov om ordning av det kommunale styret. Der het det at en skulle granske representantenes holdning og forhold under okkupasjonen før det gamle kommunestyret ble innkalt. I Tydal ble det reist tvil om Gullikstad, ikke på grunn av hans virke som ordfører, men fordi han hadde meldt seg inn i Lærersambandet som NS hadde oppretta. Fylkesmyndighetene gjorde det opp til det midlertidige kommunestyret sjøl om Gullikstad kunne innkalles. Etter en redegjørelse av Gullikstad, ble han godtatt. Det gamle kommunestyret ble innkalt i august. Det hadde imidlertid bare myndighet til å gjøre vedtak som ikke kunne vente til nytt styre var valgt. Det viktigste det gjorde var å stadfeste vedtak fra krigens dager om å bygge et kommunalt kraftverk. Kommunevalg ble så holdt om høsten, og det valgte styret skulle fungere i to år. Deretter skulle en gjennomføre den vedtatte ordninga fra før krigen om å holde valg hvert fjerde år.

Motstand og flukt

For mange nordmenn og utenlandske krigsfanger ble Neadalføret en av innfallsportene til Sverige og friheten. Vi vet ikke hvor mange som dro denne vegen, men tallet ligger trulig mellom ett og to tusen. En god del av disse tok av i Selbu og fikk hjelp østover av folk derfra. Andre kom seg fram til Tydal og kryssa grensa nord eller sør for Sylmassivet. Flyktingerutene i Tydal ble også benytta av rømlinger som valgte å dra gjennom Gauldalsfjøret. De fleste av dem tok vegen gjennom Aunegrenda i Haltdalen og gikk over fjellet til Hilmo, Gresli eller Aune. Andre valgte fjellovergangene lenger opp og kom til Løvøya eller Stugudal. Ingen i Tydal som vi vet om, hadde fast avtale med noen organisasjon eller hjelpeapparat for flyktingetrafikken. Det kunne hende at det ble sendt varsel på forhånd, og at sjåførere kjørte flyktinger fra Selbu eller helt fra Trondheim. Men de fleste kom uten videre fram til enkelte gardar, setrer og hus, eller lot seg «oppdage» for å søke hjelp. Så ble det til å sørge for mat, klær og høvelig utstyr for årstida, noe de flesta mangla, og lose dem videre til andre som kunne peke ut veg eller føre dem trygt over grensa. Etter hvert ble det så mange som kom, at de som bodde særskilt laglig til, følte seg mer eller

mindre «ansatt» som flyktingeloser. Denne virksomheten førte til at enkelte tydalinger sjøl kom i faresonen og valgte å stikke av. Omkring 25 tydalinger flykta til Sverige under okkupasjonen. Men ikke alle hadde virkelig grunn til det. Noen dro mer eller mindre av evenyrlyst. Det gjaldt for mange av de 40—50.000 nordmenn som dro over Kjølen. Noen tydalinger ble også oppsøkt av motstandsfolk og trukket med som hjelpere i den organiserte motstandsvirksomheten. Etterrettingsorganisasjonen XU la opp ei kurér-rute gjennom Tydal, og den militære motstandsorganisasjonen (Milorg) knytta kontakter som lagra våpen og rapporterte om tysernes virksomhet.

Tyske mottiltak og rekvisisjoner

Allerede i begynnelsen av krigen begynte folk å flykte fra det okkuperte Norge til det nøytrale Sverige. Tyskerne var naturligvis klar over at den lange felles grensa mellom disse nabolanda bød på store muligheter for norsk motstandsbevegelse, og forsøkte å hindre all flyktningetraffikk. 1. juli 1940 ble det innført et eget pass for folk i grensebygdene. Alle som ikke hadde grensesonebevis, ble dermed mistenkelige personer. De som skulle på besøk til grensesone øst, måtte søke om reisetillatelse. Tydalingene måtte derfor alltid sørge for å ha grensesonebeviset på seg i tilfelle kontroll. Etter hvert ble det også innført strengere reiserestriksjoner. Fra 1943 måtte en f.eks. søke om tillatelse til reiser over seks mil.

Grensesonebeviset til Lars Larsen Østby, utstedt 30. juli 1940.

Et anna tiltak mot flyktningetraffikken var at tyskerne sendte en fast tropp til Tydal for å overvåke grensa. Siden sommeren 1940 hadde noen soldater bare hatt midlertidig opphold i bygda. De tok bl.a. inn i ungdomslokalet Spongton i Gresli. I 1942 beslagla de Væktarstua, som var det beste og mest høvelige stedet de kunne finne nær grensa. Beboerne ble varsla om at de var på veg oppover og ante vel hva som kom til å skje. De fikk redda unna noe av utstyr og inventar, men mesteparten ble tatt i bruk av tyskerne. Mye ble etter hvert ødelagt og forsvant, og huset fikk store slitasjeskader. Tyskernes oppussing besto i at de tapetserte veggene flere ganger, så i 1945 kunne en avdekke flere lag med tapet. Med Væktarstua som base patruljerte tyskerne regelmessig grenseområdet fra 1942. Først og fremst passa de på riksgrensa nordover til Meråker. På turene tok de inn i turisthytta på Nedal, i brakkene ved Esna og på Storerikvollen. Sørover sendte de bare ut dagspatruljer. Tyskerne var nokså regelmessige, og det gikk an å varsle om turene til Nedal og andre steder. Dessuten likte ikke tyskerne å være ute om natta, og en erfarte at de ofte patruljerte mer av plikt og frykt for å bli rapportert av hverandre enn av iver etter å fukke mistenkelige

nordmenn. Var de trygge på hverandre, kunne det hende at patruljer nøyde seg med en tur til Kåsen, der de spilte kort til vakt-tida var ute. I tillegg til basen på Væktarstua oppretta tyskerne en observasjonspost på Sersjanthaugen i Gresli. Tyskerne fikk flytta ei smie til haugen og innreda denne til bolighus. Her bodde mellom fem og ti tyskere, og alt i alt var mellom 30 og 50 tyskere i Tydal under okkupasjonen. Tyskerne beslagla også husrom hos andre private. I stua på Brekka bodde en tysker nesten hele krigstida. På Berggård øvre tok de to stuer, så de kunne ta inn på veg til eller fra Væktarstua. For kortere tidsrom tok de også inn på en rekke andre gardar. Det skjedde under unntakstilstanden om høsten i 1942, og særlig under en større razzia i påska i 1943. Da bodde det tyskere og NS-hird mest på hver gard i Østbygrenda og en rekke andre steder i bygda. Bjarne Åshaug minnes de kom til Jenshaugen, men ble nekta rom. Tyskerne nøyde seg da med låven, og Gammel- Ole slo spikere i åsene så de kunne henge opp tøyet sitt. 15 mann overnatta i låven. Det var et under at det ikke ble brann, for tyskerne røykte uhemma sigarar i høyet, forteller Bjarne. Rekvisisjon av husrom skjedde vanligvis gjennom lappelensmann Johannes Lunden. Tyskerne ga ordre om hva de trengte, og Lunden måtte da sørge for å utskrive husrom hos dem som kunne unnvære et rom eller to. Tyskerne kunne også rekvirere varer og tjenester de trengte. Det ble f.eks. tvangsutskrevet hester, og de gjorde krav på skyss og leveranser av ved. Det var stort sett østerrikere som ble sendt til Tydal. De var gode skiløpere, og det var jo nødvendig, skulle en i det hele tatt drive patruljering om vinteren. Ingen ble der hele okkupasjonstida, for det var et prinsipp hos tyskerne at soldatene ikke skulle gro altfor fast. Men noen ble der iallfall opp til to-tre år og lærte seg norsk. Mange var interessert i kontakt med bygdefolk, og det er sagt om en av dem at han kjente hver unge i Stugudal.

Bygdefolket og tyskerne

Tydal var en fredelig avkrok for okkupantene. De ønska også å ha et godt forhold til bygdefolket. At tyskerne var herrer var greitt, og de kunne f.eks. stanse folk ved enhver anledning for å kontrollere at de hadde pass. Men bygdefolket oppfatta det mange ganger som påfunn for å få kontakt. Tyskerne opptådte korrekt og var høflige, og enkelte tydalinger opplevde at de enkeltvis viste menneskelige følelser. Flere av soldatene var familiefolk med småbarn heime som de var full av bekymring for. Det hendte at noen gråt åpenlyst av heimlengsel når de kom i kontakt med små barn. En av soldatene på Sersjanthaugen skjøt sund et bilde av Hitler i sorg og fortvilelse da han fikk høre at familien hans var drept i bombeangrep. Tyskerne hadde sine egne forsyninger. De handla ikke på butikkene anna enn småting blant urasjonerte varer nå og da, men det hendte at noen forsøkte å kjøpe litt produkter på gardene. Eller de forsøkte å kjøpe seg litt godvilje og vennlighet ved å gi barn sjokolade og betale for tjenester og varer med ting de visste at tydalningene mangla. Tobakk var deres beste lokkemiddel, og snaps sa heller ikke alle nei takk til. Mange bytta bort smør, rømme, kjøtt eller ull for å få ekte varer. Men det var en sport å lure dem, f.eks. ved å fortynne rømmen. Ungdommene i Gresligrenda kunne sjøl oppsøke tyskerne på Sersjanthaugen og bytte varer med dem. En gang viste tyskerne dem kikkerten de hadde, og det var nok en overraskelse å oppdage hvor nøye de ble overvåka. Tyskerne kunne til og med se inn i vindua til dem. Væktarstua var mer fryktinngytende. Tyskerne hadde satt opp høg piggråd rundt huset, og de hadde sjæferhunder som var til stor skremsel for skoleungene som måtte passere forbi. Tyskerne ropte av og til inn folk for å få litt selskap og adspredelse. De bød på snaps, spilte grammofon og ville danse. De inviterte også grenda på juleselskap. Noen gikk, men mange nekta. Det hendte også at tyskere møtte opp i bryllup, og en gang kom selveste sjefen på Væktarstua, Hagemann, på nyfjøslek på Stuguvollen. En storvokst ungdom fikk prøve

jakka hans og greide å sprengje den sund, og uniformslua ble visst sparka opp i åsene. Men Hagemann var en godlynt militær som var med på moroa, og han straffa ingen den gangen.

Tyskere på Kløften pensjonat der de bodde mens de frakta ved fra Gammelvollsjøen til Trondheim. Foran til venstre står vertinna Maren Kløften og hennes datter Lorentsie. Til venstre Kristine Kløften, og til høgre mellom to tyskere står Hjørdis Lauritzen. Bildet er tatt om høsten i 1942.

Flyktningetrafikk

Men tyskerne var først og fremst fiender og okkupanter som ikke viste nåde overfor dem som gjorde motstand eller prøvde å flykte. For dem som ble tatt, venta fengsel og konsentrasjonsleir, tortur eller døden. Det visste folk, og derfor var det mange som ikke greide å si nei når de kom i den situasjonen at de kunne hjelpe folk på flukt. Men det var i seg sjøl risikabelt, for å hjelpe flyktninger ble like strengt straffa som anna motstandsarbeid. Dette var den tyske terror- og avskrekkingspolitikk. Og i terrorens vesen lå også en bevisst vilkårlighet. Noen fikk erfare at den minste forseelse mot de tyske forordninger, eller bare mistanker, kunne få de alvorligste følger. Før tyskerne etablerte seg fast på Væktarstua, var det ikke så faretruende å gi hjelp til flyktninger. Per Stugudal minnes godt at mange flyktninger overnatta åpenlyst på Stuguvollen og fikk mat og kvile, før faren eller andre fulgte dem vidare neste dag så langt det var nødvendig for å vise dem vegen til Sylstasjonen. Det hendte at Per også var med og viste veg oppover fjellet, enda han var bare ti år.

Jøder og krigsfanger

Flyktninger som kom fra Haltdalen eller gjennom Neadalføret, kom noen ganger til Hilmo først. Ella og Peder J. Hilmo tok imot mange. Hos dem fikk rømte russiske og jugoslaviske fanger mat og hjelp vidare til andre i Tydal som fulgte dem vidare mot grensa. En russer ble kjørt oppover til Aune om sommeren, og Peder husker hvor redd russeren ble da han fikk se det tyske vaktårnet i Gresli. Peder sjøl ble etter hvert litt redd for at han var i søkelyset hos tyskerne. For sikkerhets skyld satte han et par ski parat utafor vinduet om vinteren. Kom han seg først på dem, rekna han med at ingen tysker ville ta han igjen. I slutten

av 1942 kom et par haltdalinger med Sara Bodd og barna Judith og Arne. Familien var jøder og ettersøkt av tyskerne, som om høsten gikk til aksjon mot alle jøder i Norge. Mor og barn lå først tre døgn på Hilmo før Birger Hilmo kjørte dem videre til Østby. Der overtok Konrad og Martin Østby (Skultrøa) og fikk dem trygt over grensa. De brukte hest så langt det lot seg gjøre. Tydalingene hadde ennå høystakker og «lødduer» i utmarka, så det var ikke noe mistenkelig i at en kunne fare med hest oppover mot fjellet. Et tredje barn av Sara, Sonja, var 16 år i 1942 og ble sendt i forvegen med toget til Haltdalen. Derfra ble ho losa videre over fjellet til Hilmo. Birger Hilmo tok ho med videre til Bortstuggu på Aune. Det var blitt midnatt da de kom dit, men Anders Aune og andre i huset var blitt vant til at flyktninger kom. «Vi var oppe om natta bestandig», kunne han fortelle senere. Det var tryggeste tida på døgnet. Anders fikk nå hjelp av onkelen sin, Ole, og Jon Lian til å kjøre flyktingejenta med hest og slede til Opphaug, øverst i Østbygrenda. Det var nå blitt skikkelig vintervær i Tydal, og Jon fikk derfor med seg Konrad Østby til å følge Sonja videre. De kom seg fram til Storerikvollen sent på natta og tok fatt på turen over Essandsjøen tidlig om morgenen etter. Sonja husker denne strekninga som den verste delen av den lange flyktingereisa. På østsida av sjøen bodde Anton Andreassen. Han hadde fulgt mange andre flyktninger allerede, og ble ofte den som tok siste etappen. Anton tok så Sonja mot Blåhammarstugan. Til vanlig kunne han forlate flyktingene et stykke inne på svensk område og peke ut turistvardinga videre. Men denne gangen ble han med helt fram til Rundhøgen. Det siste var ikke uten en viss risiko for flyktingelosen, for svenskene passa på grensa minst like godt som tyskerne. Mange nordmenn opplevde å bli tatt av svensk grensepoliti og internert for kortere eller lengre tid i Sverige. Men at grenseboere som Anton og andre tok seg turer over, var ikke så mistenkelig. Det hadde de jo alltid gjort før krigen, og før tyskerne ble stasjonert fast i bygda, kunne en kjøpe snus og andre mangelvarer hos kjente i Ljungdalen og andre grensebygder uten altfor stor risiko. I tillegg til dem som er nevnt, var også andre tydalinger med og redda jøder unna deportasjon til Tyskland og gasskamrene der. Enda flere kom i kontakt med russere og serbere fra fangeleirene. Jon Lian husker spesielt han hadde fire russere på tjellen en gang. De hadde visst slått i hjel ei vakt. En hadde revolver, en annen hadde ei lita øks stukket ned i støvelen innom buksa. Russerne fikk med seg et kart som Jon hadde kopiert opp i mange eksemplarer. Og kart var noe russerne forsto seg på. Russere og serbere dukka opp mange steder i bygda etter å ha blitt vist veg østover av hjelpsomme nordmenn. Johanna Østby glemmer aldri synet av to fillete, magre og snauklippede karer som plutselig dukka opp på Sankåvollen midtsommers 1944, mens ho og ei anna jente lekte på vollen. De snakka et uforståelig språk, og ungene ble naturligvis livredde og sprang inn og gjømte seg. Men rømlingene fikk mat av seterfolket, og søstera Lilly, som var budeie, fulgte dem fra vollen og et stykke innover Djupholmdalen og Remslia. Esten Flaten i Stugudal minnes fire-fem russerfanger som våga seg fram til kokkhuset på Flaten en sommer. De vesentligste klærne var strisekker, og de trengte både mat og hjelp. Det fikk de på Flaten, men folka på garden turde ikke å ta dem inn i huset. Olaf Flaten fulgte dem gjennom Møsjødalen til Grøndalen i Sverige. For sikkerhets skyld tok han med seg en ljà for å ha et lovlig ærend om han skulle møte noen. Rømlingene fra de tyske fangeleirene var ikke bare dårlig utstyrt med mat og klær, men de var også ukjent med terrenget og landet. Trass i hjelp lyktes det derfor ikke å komme seg fram til Sverige for alle. Noen serbiske flyktninger som et par karer i Østby hadde losa innover til Essand, ble innhenta av tyskerne og tatt med tilbake til bygda. Når flyktninger ble tatt, kom de som hadde hjulpet dem i fare. Like farlig var det om bygdefolk ellers var for løsmunna. Men en episode som Anders Aune forteller om, viser at flyktingelosen i stor grad kunne stole på sambygdingene. En søndagsmorgen han kom syklende fra Aunefætten, oppdaga han to rømlinger i skogkanten. Ved hjelp av fingerspråk skjønnte han at det måtte være russere. Anders tok

sjansen å spasere over Henmobrua med dem. Så ble de gjømt i skogen, mens han fikk tak i Ole Lian. Sammen sykla de oppover til Ås med hver sin russer på bagasjebrettet. Det var ikke til å unngå at de møtte bygdefolk, men Anders husker han la handa på munnen for å vise at det ikke skulle snakkes om transporten. For sjøl om han kunne stole på at ingen ville røpe noe, kunne ubetenksom snakkesalighet være farlig nok.

Provokatører

En annen fare var at nazi-hjelpere spilte rollen som flyktninger for å avsløre trafikken. Olaf Stuedal, som var oppsynsmann ved Esna-anlegget under krigen, ble arrestert av tyskerne en gang, mistenkt for å ha fulgt en flyktning over. Det var en provokator som viste stor hast med å komme over til Sverige. Han hadde imidlertid snudd etter å ha blitt fulgt på veg og gått til tyskerne. Olaf greide å bevise at han hadde vært andre steder og slapp fri. Men han lærte av episoden. For senere skulle han vise to karer vegen til Sylstugan, og han fulgte dem til reingjerdet ved grensa. Men de to kom snart tilbake til Esna og fortalte de hadde ikke funnet fram. Da turde han ikke slippe dem ned i bygda, men fulgte dem helt over. Sommeren 1941 kom ei kvinne til familien Rotvold på Nedalen. Oliver Rotvold forsto det slik at ho skulle til Sverige, men ho reiste tilbake til Trondheim igjen. Etter et par uker kom ho tilbake på nytt som flyktning. Ho virka rastløs og urolig og var mye ute og gikk i skogen. Så dro ho også denne gangen tilbake til Trondheim. Etter krigen fikk familien se bilde av henne i avisa, der ho var omtalt som en av Rinnans venninner. Ho hadde imidlertid falt i unåde og ble henretta i bandeklosteret våren 1945. Året etter (trulig i slutten av 1942) kom en av Rinnans karer til Stugudal og snuste noen dager rundt i grenda. Han dro så til Nedalen og fortalte han skulle til Sverige. Rinnankaren hadde med seg en grammofon og noen plater med bl.a. taler av kong Håkon. (Samme kar var med på å rulle opp Englandstrafikken i Ålesund i februar 1942 og spilte også da på grammofon for å gjøre seg troverdig i motstandskretser.) Tilfeldigvis var motstandsmannen Odd Sørli der samtidig. Han ville gjerne kjøpe sakene av han og fikk vite at flere plater kunne skaffes om han møtte opp hos ei viss forretningsadresse i Trondheim. De to avtalte også å gå i lag til Sverige, men i siste liten fant Rinnankaren på at han ville gå om Anton Andreassen først. Han dro naturligvis aldri til Sverige, og da Sørli kom tilbake til Trondheim, fant han fort ut at den oppgitte adressa var et tilholdssted for Rinnanbanden. En episode som Oliver Rotvold lurte mye på senere, skjedde da han og dattera Inger var på veg til Stugudal på ski. På vegen møtte de tre tyskere som skulle til Nedalen, samt et rømlingepar. Ved et tilfeldig sammentreff møttes de alle samtidig. Tyskerne kjente Rotvold og ville gjerne vite om de hadde truffet rømlingene før og avtalt noe med dem. Rømlingene prøvde da å spille kjent med Inger for å få hjelp. Da var det tungt å si «nei, je kan itj hjelp dokker», fortalte Inger senere. Det var så opplagt farlig. Tyskerne tok da med seg rømlingene til Væktarstua, men Oliver fikk høre etterpå at paret kom seg fri ganske fort. Men han har aldri fått greie på om det var virkelige rømlinger eller muligens provokatører. I februar 1945 kom en angiver til damanlegget ved Esna og ga seg ut for flyktning. Han fikk både mat, husly og skiutstyr. Damvokter Knut Hammer fulgte han til grensa. Straks etter ble han arrestert og ført til Vollan fengsel i Trondheim og satt der til krigen var slutt. Arbeidskollega Anders Østby kom også i søkelyset og ble tatt i forhør av tyskerne. Overingeniør Moxness fungerte som tolk, og talte hans sak så godt at Anders slapp fri mot å melde seg hver dag hos lappelensmann Lunden. Mot slutten av krigen holdt det at han brukte telefonen.

Transportmåter

Mange flyktninger hadde en lang veg til friheten, og flere transportmåter ble tatt i bruk. Noen var det viktig å få fort i trygghet, mens andre måtte ha mye tid, utstyr og hjelp for å greie en tur over fjellet. Enkelte kunne få bilskyss oppover dalen. Drosjesjåfør Korsvold kjørte flere ganger med flyktninger. Det var ellers en del trafikk under anleggsarbeidet ved Essand, og bilene til Trondheim Sementstøperi kunne også smugle med seg flyktninger. Proviantsjef Egil Ellingsen var en av dem som var aktiv i denne virksomheten. Han sørget ellers for flyktningene ved å legge ut proviant på hyttene på svensk side. Det kunne ha god nytte, for mange tenkte ikke alltid på de lange avstandene fra grensa til bebyggelse i Sverige. Ermann Kløften kjørte i perioder traktor hver dag fra Ås til damstedet. Han opplevde ofte at det kom flyktninger fram i vegen og ville ha skyss innover. Det var nesten bare nordmenn han kom borti, og trulig folk som visste om denne transporten. Fra Østby ble det noen ganger kjørt flyktninger med hest innover fjellet. Det var en del hestetrafikk i sommerhalvåret innover til Esna under anleggsarbeidet, og om vinteren kjørte bøndene heim høyet fra utslåtter eller setervoller. Det var lettest og tryggest å ta med flyktninger når en kunne lage seg lovlige ærender i utmarka. Flere rømlinger hadde med små barn som måtte bæres eller dras på kjelke. Mina og Bernhard Isaksen hadde med to døtre i alderen seks og ti år. De kom sent på året 1942 og hadde fått skyss av drosjesjåfør Korsvold til Stugudal. Derfra ble de hjulpet til Nedal. Det var kommet snø i fjella, og værforholda var ikke trygge. Familien ble derfor værende ei uke på loftet før de kom seg av garde. Dessuten hadde de litt bagasje som de gjerne ville ha med over til Sverige. Sjøl om Oliver hadde hjelp av sønnene, ble det nødvendig å hente to-tre karer fra bygda til transporten. Ungene kunne ikke gå på ski sjøl, og skiferdigheten til de voksne var heller dårlig. Hjelperne tok i bruk skikjelker og frakta dem helt til Sylstasjonen. De batt tau kring livet til Mina og Bernhard for å være sikre på å få dem med seg, mintes Oliver i et senere intervju.

Mange flyktningehjelpere

Flyktningetrafikken foregikk oftest som en stafett. De som bodde i Hilmo og Gresli fikk ofte først kontakt med flyktningene vestfra og hjalp dem videre til andre i bygda. Folka på gardene i utkanten av grendene ble mest engasjert som loser over fjellet. I Aune lå Aunehaugen oppmed skogkanten laglig til, og bl.a. derfor ble eldstesønnen Jon (Lian) trukket med. I Østby lå Skultrøa og Opphaug nærmest marka. Even og Konrad Skultrøn fulgte mange, og likeens brørne Ole og Henning Opphaug. Det gjaldt særlig de første krigsåra. For Even ble ettersøkt på nyåret i 1943 og måtte rømme til Sverige. Ole ble advart fra Sverige om at også han var i søkelyset og måtte slutte. Henning, som delvis arbeidde på Esna-anlegget, ble trukket med i kurérvirksomheten.

Slåttonn i Skultrøn under krigen. Fra venstre Martin, Anna Hårstadmo (sommertaus), Kristine, Even, Konrad og Ole. Bruket ligger i utkanten av Østby, og karene måtte mange ganger hjelpe flyktninger. Even måtte sjøl rømme til Sverige.

Øverst i bygda var det mange som tok de siste etappene med flyktningene. Vi har nevnt de på Flaten, som brukte gamle ferdselsleier til Grøndalen i Sverige. Magne Unsgård kan også bekrefte at den ruta ble brukt. Han husker spesielt en kar fra Trondheim som var ettersøkt og hadde ligget lenge i dekning hos broren Alfred på Aune. (Han var lærer der.) Magne tilkalte en hestekjører fra Løvøya til å frakte karen oppover. De turde å kjøre så langt som til nordsida av Stugusjøen. Dette var senhøstes og sjøen var åpen ennå. Flyktningen ble derfor rodd over om natta, og slik slapp de forbi tyskerne på Væktarstua. En kommende svigersønn på Negarden, Ole Rotvold, tok over og fulgte flyktningen videre til Langen. Ole Berggård var forpakter der den tida og tok så siste etappen til Grøndalen. Trass i at tyskerne hadde sin stasjon midt i grenda, var det flere i nabolaget som husa flyktninger eller fulgte dem videre. Hos lærer Uglem var det både flyktninger og kurérer. Fra Stuguvollen fortsatte Lars med å følge flyktninger langs den gamle stien til Nedal. Det var også naturlig for Johannes E. Rotvold å følge flyktninger dit, siden forpakteren på Nedal var onkelen hans. Nedal ble i det hele tatt et knutepunkt for flyktningene, og ofte den siste stasjonen for dem før de kom seg over til Sverige.

Flyktingestasjonen Nedal

Nedal lå laglig til nær grensa for flyktingetraffikk. Garden lå på nordsida av Nea, og kom en fra Stugudal, måtte en derfor bruke båt både for hester og folk for å komme over. Oliver Rotvold hadde to båter, men under krigen passa han på å ha begge båtene på samme side som garden. Når tyskerne kom, måtte de derfor gi signal når de ville over. Dermed unngikk beboerne å bli overrumpla, iallfall om sommeren. Dessuten var det telefon til Nedal. Folk i grenda varsla fra når tyskerne tok ut, de meldte fra om flyktninger eller når det var mistenkelige personer ute og for. Det hendte at de fikk telefonbeskjeder om å gå flyktninger imøte. Telefonbestyrer Kaspara Østby holdt seg orientert om mye, og det kom til nytte noen ganger. Faren for flyktningene var at tyskerne patroljerte forbi og tok inn på turisthytta som lå 150 meter fra garden. Oliver hadde trudd han skulle komme unna tyskerne da han flytta fra Storekra i Ås til Nedal i begynnelsen av krigen. Men han forreknna seg der, for i Nedal fikk han tyskerne nært inn på livet, og de var flere ganger inn hos han for å undersøke. Ingeborg og Oliver fikk det også travlere enn de hadde tenkt seg. For flyktingestrømmen økte på under okkupasjonen. Oliver prøvde å holde rekning med antallet ei tid,

men eldstesønnen og kona sørga for at opplysningene ble brent sammen med rasjoneringskort og andre papirer som flyktninger la igjen. Slikt var altfor farlig å ta vare på, mente de. Men alt i alt passerte trulig flere hundre Nedalen, deriblant noen norske sabotører og kuréer. Noe av travelheten skyldtes at flyktningene kom til alle døgnets tider og skulle hjelpes videre. Mange måtte dessuten hjelpes med ski på vinteren, sko og klær og ikke minst mat. En danske kom flyktende i dress, hatt og lågsko midt på vinteren. Så ble det familiens oppgave å skaffe til veie utstyr. Det kom godt med at Oliver var skimaker og kunne lage finnsko. Ingeborg satt oppe mang ei natt og bøtte klær til flyktninger, ho laga mat til dem når de kom og hadde nistematen klar i tre-tida om morgenen når de dro sammen med mannen eller sønnene Johannes og Per. Oliver medga at uten innsatsen fra kona hadde det ikke vært lett å drive så omfattende hjelp. Familien på Nedal hadde det ikke så flust, og hadde aldri vært vant til det. Oliver og Ingeborg hadde åtte barn som vokste opp, men eldste datter flytta ut, og to andre forsvant til Sverige under krigen. Det ble ikke så greitt å skaffe mat når det i tillegg til barna kom masse flyktninger i huset. De greide seg likevel bra med kjøtt fra garden og fisk fra elvene. Verre var det med mjølet, for det var rasjonert. Men Oliver greide å få ut ekstra mjøl på Samvirkelaget fordi det gikk med så mye til flyktninger. Enkelte av dem hadde litt penger i lomma og betalte for seg. Men mange kom temmelig snau også på penger. Alle fikk likevel hjelp. Som Oliver sa; «såpass må vi gjør helt gratis vi som slapp komma borti noe slekt».

Ingeborg og Oliver Rotvold på veg til Nedal i 1941.

Litt kunne det dryppe av tobakk og andre saker fra sabotører og kuréer som kom fra Sverige. Ja, en gang fikk Oliver godsaker fra tyskerne også. Det skjedde en julaften han ble kalt til Væktarstua for å få oppgjør for ved. Sjefen for avdelinga spurte da Oliver om hvordan han hadde det på julaften. Oliver svarte som sant var at det ikke var så overvettes med mat og drikke akkurat. Og da Oliver forlot Væktarstua, hadde han fått med seg ekte kaffe, brød, tobakk og en liters brennevinsflaske. Men, fortalte Oliver senere, han var ikke helt tobakkslaus på forhånd heller. Forholdet til tyskerne var ellers ikke prega av vennlighet. De hadde nok mistanker til flyktningetrafikken gjennom Nedalen og begynte å bli mer nærgående og ubehagelige et stykke ut i krigen. Det ble snakk om at hele familien skulle dra til Sverige. Noen episoder skapte ekstra spenninger. En skyldtes merra til Oliver. Ho ble nesten behandla som et medlem av familien, var glad i snus slik som Oliver og påvirka av hans tyskerhat. En dag tyskerne var på turisthytta og hadde satt igjen sehæferen på trappa, hadde merra slitt seg og på et eller anna vis greid å gi hunden et veiretta spark så underkjeven hang og blødde stygt. Tyskerne trudde det var folka på garden som hadde gjort hunden skade og leksa opp med alle de maskingerværlydene det tyske språket kan inneholde. «Da forsto vi ikke noe særlig hva de sa, nei», humrer sønnen Johannes når han tenker tilbake på hendinga. Men Oliver var heller ikke redd for å gi kjeft og greide å gjøre det truverdige overfor tyskerne at det var et ordentlig

hestespark hunden hadde fått. En annen gang ble det bråk fordi geitene på garden hadde kommet seg inn i turisthytta og husert noe voldsomt. Tyskerne beskyldte gardsfolka for å ha latt døra stå åpen med vilje. Men Oliver kunne fortelle dem at han ikke var ansatt som dørvakt og meldte saka til Turistforeninga. Tyskerne ble ikke blidere av det. Men klagene til Turistforeninga hjalp visst, for de ble mindre nærgående etterpå. Eneste gangen de likevel var redde, mener Johannes, var da eldstebroren Per stakk av til Sverige for å unngå å gjøre arbeidstjeneste i leiren på Nekåbjørga. Det ble laga en hel dekkhistorie om at gutten hadde gått ned til Esna og drukna. Familien hadde bl.a. lagt ut en skistav i Esnaosen som bevis. Pers arbeidskamerater fra Esna-anlegget fant den — men de visste godt at Per ikke var drukna. Så da lensmann Bang i Selbu kom på forhør, lot han seg motvillig overbevise. Men Johannes turde ikke gjøre det samme som broren da han ble innkalt til arbeidstjeneste. Han var derfor på Nekåbjørgen og lærte å bruke spade der i fire måneder, som han sier.

Anton fra Essand

På østsida av Essandsjøen hadde Anton Andreassen slått seg til hos Brita Brandtfjeld. Også han fikk besøk av mange flyktninger og fikk det travelt med å følge dem over grensa. Det ble mye slik at han og Oliver på Nedal delte på å ta siste etappe med flyktningene. Begge var dristige og ikke nervøse av seg. Anton mente at ikke en gang tyskerne kunne skremme han, og hadde både våpen og radio åpenlyst på bostedet. Det kom tyskerne for øre, og en januar dag i 1943 sendte de en patrulje til Essand som omringa huset og henta Anton. I Ås forsøkte han å rømme, men tyskerne skjøt etter han, og Anton overga seg. Anton fikk en brutal behandling og satt først arrestert på Falstad og Grini før han om høsten 1943 ble sendt til konsentrasjonsleirer i Tyskland. Men han overlevde og kom tilbake til Tydal og tok opp igjen sitt gamle fangstliv ved Essand. Folka på Nedalen tok hånd om Brita etter arrestasjonen og berga unna alt løst innbo de hadde. Brita dro så til Sylstasjonen og ble værende der resten av okkupasjonstida.

Fiskåvollen (også kalt Pilråa) var heimen til Brita og Anton (til venstre på bildet). De har besøk av Leif Græsli, Ella Minde og Marianne Lien (g. Kirkvold). Bildet er tatt i slutten av 1930-åra. Anton hjalp mange flyktninger under krigen.

Arresterte og flykta tydalinger

Samtidig med arrestasjonen av Anton Andreassen ville tyskerne også ta Even Østby. Som nevnt hadde han fulgt mange flyktninger, og namnet hans hadde trulig kommet opp i forbindelse med den virksomheten. Even ble imidlertid advart av Jon Berggård før tyskerne rakk å komme til Skultrøa. Jon hadde tilfeldigvis sett ei nammeliste mens han var på Væktarstua for å reparere telefonen, og Evens navn hadde stått på denne lista. Even stakk derfor straks til skogs sammen med kona Ragnhild da de så tyskere kom. Der lå de i dekning til det ble mørkt nok til å hente ski og utstyr for å dra til Sverige. Ragnhild og Even tok vegen om Esna, der far til Even var damvakt. Deretter bar det til Sylstasjonen og Storlien, hvor de svenske militære låste dem inne og forhørte dem. Under transporten til Duved ble de også låst inne, for svenskene var nøye med å kontrollere at det ikke skulle komme spioner eller falske flyktninger. Alle flyktninger måtte også gjennom avlusing før de ble sendt til den norske mottakersentralen på Kjesäter. Even ble som mange andre verva til de norske polititroppene, og var i Nord-Norge da freden kom. Ragnhild var lenge kokke i Falun. Når noen flykta, tok tyskerne ofte gisler i familien eller beslagla eiendommen til flyktningene. Etter Ragnhild og Evens flukt ble eiendelene deres solgt på auksjon og gammelstua låst og plombert. Det var bare faren til Even som møtte opp og kjøpte tilbake tinga. Lensmann Bang fra Selbu sto for auksjonen. Lappelensmann Johannes Lunden fra Tydal var også med, og han greide å berge unna noe fra auksjonen uten at lensmannen oppdaga hva som foregikk. Johanna, søster til Even, forteller at ho satt ved vinduet og ekspederte videre ut klær og andre gjenstander som Lunden lurte unna. Tinga ble rett og slett kasta ut bak en veddunge på gardsplassen. Omkring 30 andre tydalinger rømte til Sverige under okkupasjonen. Grunnene var så forskjellige, men flertallet av dem var ungarer som ikke var ettersøkt. Noen ble med i politistyrkene og kom heim i uniform slik som Even. For mange ble det skogsarbeid i perioder, det var den vanlige sysselsettinga for norske flyktninger. Enkelte, som Per Inge Stugudal, fikk fortsette skolegangen sin i Sverige. Fem-seks stykker fant seg ektefeller i Sverige og gjorde svensker av seg for godt. Trass i den omfattende illegale virksomheten i bygda, ble ingen arrestert for den. Even Østby kom seg som nevnt unna, men tyskerne hadde etter hvert flere i kikkerten. Våren 1945 ble en tropp sendt oppover dalen, men ble stoppa av teleløsning og dårlig veg i Flora. Mange mener bestemt at målet var å arrestere folk i Tydal, og noen skal også ha sett ei liste med namna på disse. Det ble imidlertid arrestert flere av forskjellige andre årsaker. Utenom Anton Andreassen, som ble tatt for å ha våpen og radio, var Helmer Kløften en av de uheldige. Han hadde gjømt unna et gammelt gevær og ble arrestert for det. Mer skulle det ikke til for å bli sendt til Tyskland. Også Thorstein Øren fikk oppleve konsentrasjonsleirene i Tyskland. Han bodde i Trondheim under krigen og ble tatt for å ha drevet illegal virksomhet. Hjalmar Græsli satt også i tysk fangeleir. Kåre Østby hadde brødre som rømte fra Arbeidstjenesten og ble tatt som gissel. Siden han også var mistenkt for illegalt arbeid, ble han sendt til forskjellige fangeleirer, bl.a. Grini, for resten av krigen. Om Ole O. Åsberg opplyste tyskerne at han var arrestert av politiske grunner. Også brørne Peder og Iver ble arrestert. Forseelsen for Åsbergkarene var at de hadde radio. Ole fikk gjennomgå mest. Han ble fengsla om sommeren 1943 og sendt til Falstad. Men siden han var formann og forretningsfører i trygdekassen, kom ordføreren i beit og prøvde å få han fri. Vi vet ikke om det hjalp, men Ole slapp iallfall fri til jul. Han ble arrestert på nytt igjen i april 1945. Ole hadde før krigen mista tre fingrer under ei gruveulykke, og Falstad-oppholdet resulterte i at han måtte amputere hele handa. Ole Berggård på Langen gard ble arrestert i fjorten dager på grunn av et brev fra sønnen i Sverige. Han hadde flykta, og faren skulle straffes

for det. Under NS-aksjonen mot skolen ble de lærerne som ikke ville melde seg inn i Lærersambandet arrestert. Uglem ble sendt til Ørlandet og Falstad. Alfred Unsgård slapp med tvangsarbeid i Tydal. Olaf Gjesmo ble sendt til Grini i august 1944. Tyskerne tok også tilfeldige gisler og samla dem på Falstad. I Tydal plukka de ut Jon Næsvold, og Per Berggård. «De for med karan i dag,» var Berit Kirkvolds lakoniske kommentar til den arrestasjonen. Gislene slapp ut etter kort tid, og Jon kunne fortelle at på Falstad satt det bare bra folk.

Våpensamling på Aune

Anders Aune i Bortstuggu på Aune kjente før krigen en trondheimer som hette Åsmund Setsås. Han var med i motstandsbevegelsen, og en dag i 1941 kom han med en flyktning til Bortstuggu. Etter hvert kom det flere som Anders måtte ta seg av og hjelpe videre. Setsås brukte en personbil til å kjøre flyktningene i. Bilen var ombygd slik at den hadde en liten platt bakpåk. Setsås hadde en vedstabel hos Anders og tok med seg et lite lass hver gang han var i Tydal for å ha et lovlig ærend. Men en nabo av Anders undra seg over at Setsås brukte så lang tid på å kjøre veden sin til byen. Som oftest kom Setsås med flyktninger om natta og brukte et eget bankesignal på glassruta. En gang hadde han med et foreldrepar og deres åtte måneder gamle gutt. Det hasta å komme videre for dem, for mannen var etterlyst. De kjørte da straks videre til Østby, der det ble Håkon Bersvendsgarden og Tomas Jensen Østby som fulgte dem videre fram til Anton Andreassen. Gutten måtte selvfølgelig bæres hele vegen i en sekk. Ei natt kom Åsmund med en mystisk, lang og stor engelskmann. Anders fikk aldri greie på hvem det var og hva han gjorde. Han fulgte den fremmede til Østbymarka og viste han vegen videre til Sverige. Engelskmannen kom imidlertid igjen flere ganger, og det var bestandig Setsås som kom med han. Anders trur derfor det var en spion som ble droppet fra fly og returnerte til Sverige etter endt oppdrag. Han skulle hver gang til Sverige, og Anders fulgte han til Østbymarka. En gang kjørte disse tre oppover til Ås og møtte uventa tre tyskere. Åsmund og engelsmannen snakka sammen om hva de skulle gjøre. Begge hadde revolvere og var klar til å skyte i nødsfall. Men Åsmund sa de skulle kjøre rolig forbi og hilse pent. Jo, tyskerne hilste igjen, så for de og vi dro videre, forteller Anders. «Men det banka lite fort hjarte ti' en da». Anders sjøl fikk spionoppdrag. Han skulle rapportere om den tyske virksomheten i bygda og ellers om andre aktiviteter som kunne ha interesse. Rapportene ble skrevet med kvitt blekk som ga ei usynlig skrift. Den kunne framkalles om en smurte på et bestemt stoff. Meldingene ble sendt med kuréer over til Sverige, men en gang gikk Anders sjøl over grensa med opplysningene. I tillegg til flyktningene Setsås tok med seg, kom også mange andre tilfeldige flyktninger som Anders hjalp videre. Anders medgir i ettertid at trafikken tok mye av nattesøvnen og røynte på kreftene og nervene. «Men det var liddeli arti å hjelpe folk og». Farligst ble det da Setsås begynte å komme med våpen. Det ble etter hvert kjørt oppover ei stor samling av Krag-geværer, maskinpistoler, ammunisjon og militært utstyr. På tunet sto den gang ei gammel vognbu og stall med en nedlagt fraukjeller under. Anders tok opp golvet, stelte til et rom under og gjømte våpna der. Det var ikke snakk om å opprette grupper i Tydal, drive instruksjon eller våpentrening. Utstyret skulle bare lagres og gjømmes til eventuell bruk. Det var vel trulig slik at Milorg ikke ville øke risikoen for flyktningetrafikken gjennom Tydal med å blande losene bort i anna virksomhet. Jon Lian var vel den eneste i grenda som visste om og var med på denne våpenlagringa. En gang på høsten i 1943 kom han til Anders og sa det var best de fikk bort disse våpna. Anders var enig i det, og så tok de hest og vogn ei natt og kjørte alt bort til en gjømmeplass i skogen. Det var akkurat i siste liten. Morgenen etter i sju-tida kom en hel gjeng med

tyskere, satte opp maskingeværstillinger rundt husa og gikk i gang med å undersøke. De rev til og med opp skap og gulv. Men da en offiser lå på magen og kika under gammelfjøset, kom Anders på idéen å prøve en dristig avledning. Han pekte bort på vognbua der våpna nettopp hadde ligget for å fortelle at han måtte undersøke der også. Men da ville han ikke, forteller Anders. Det gikk! Og lykkelig var Anders, for det vistes spor. Men ingenting mistenkelig ble oppdaga. Hvorfor tyskerne kom til Bortstuggu, vet verken Anders Aune eller Jon Lian. Men dette skjedde trulig etter at Åsmund Setsås ble ettersøkt av Gestapo. Han greide å rømme til Sverige via Oslo, men det ble tatt gissel i familien. Anders Aune sitt namn kan ha kommet opp i forbindelse med denne ettersøkinga. Våpna ble forøvrig liggende gjømt i skogen til krigen var slutt. Da ble de levert tilbake til de militære myndighetene

Kurértrafikk

For den allierte krigføringa var det viktig å få kartlagt den tyske virksomheten i Norge. En av de viktigste oppgavene til motstandsbevegelsen var følgelig å drive spionasje og sende opplysningene til de norske militære kontorene i Stoekholm, som igjen hadde kontakter med England. For motstandsgruppene her heime var det også nødvendig med en slik kontakt for å få direktiver, våpen og spionustyr. Mellom Trøndelag og Sverige ble det derfor oppretta flere regulære kurérruter.

«Selburuta»

Den første kurérruta gjennom Tydal hadde Tormod Morset som hovedmann. Etter flukten til Sverige i mars 1943 fortsatte han motstandsarbeidet derfra, og om sommeren ble «Selburuta» etablert. Formålet var å få meldinger fra Trondheimsområdet over til Sverige. Tormod la opp ruta som et system av postkasser gjennom Neadalføret og inn til svenske kontakter i Fjällnäs, som sørger for at kurérposten kom fram til etterretningsorganisasjonen XU i Sverige. I begynnelsen ble posten brakt til forpakter Ole Berggård på Langen gard, og han gikk med den til Ante Nordfjäll. Men begge kom under oppsikt av tyskerne. Ole valgte å slutte etter at han ble arrestert i 14 dager på grunn av brev fra en sønn i Sverige. Tormod Morset måtte tilbake og ordne med nye kontakter i Tydal. Nå kom Ole Lien i Stugudal inn i bildet. Han var en sjelden hardkar som kunne holde ut i dagevis i fjellet. Det var også nødvendig, for avstanden fra Stugudal til kontaktene i Grøndalen i Sverige var vel 35 km. Etterretningsmeldingene fra Trondheim ble sendt i posten til Selbu Sparebank. Avsenderne brukte forretningskonvoluttene til Trondhjems sparebank. Det var forholdsvis trygt, for i sparebanken i Trondheim var det innsatt en NS-medlem som banksjef. I Selbu Sparebank var Nils Aftret på denne tida eneste funksjonær. Han ekspederte posten videre til Ole Lien i Stugudal. Nils rekna ikke med brevsensur på denne strekkinga, og det skjedde da heller aldri. Så var det for Ole å gå den lange strekkinga til Pål Middagsfjäll i Grøndalen. Pål, Ante Nordfjäll og sønnen Arne byttes så om å bringe posten til Länsfiskalen, som var den som sørger for at materialet kom fram til Stoekholm. Ole for ikke tomhendt tilbake heller. Noen ganger var det viktige papirer, radiomottakere (de såkalte Sweethearts), illegale skrifter og radiosendere som skulle til motstandsgrupper i Trondheim. En gang ble sakene kamuflert i ei tønne med molter og sendt med rutebilen fra Stugudal. Var det plass i sekken, frista det også å ta med varer som mangla i Tydal. Ole bodde like ved Væktarstua og fikk etter hvert mye omgang med tyskerne. Han hadde vært reingjeter ei tid og kjente merka til de forskjellige eierne. Tyskerne kommanderte han derfor til å være med dem på reinsjakt noen ganger. Denne

kjennskapen til tyskerne kunne utnytted. Så Ole fikk skyss med dem til Trondheim et par ganger — både med illegale papirer i veska og radiosender i ryggsekken. En gang ble Ole spurt om hva han hadde i ryggsekken sin. «Hadde du visst det, ville du ha skutt meg tvert», svarte Ole. Tyskeren lo og syntes visst det var et morsomt svar. Ole Lien gjorde mange turer til Grøndalen. Aftret mener det ble omkring to turer i måneden, og husker han betalte Ole for 18 turer en gang. Det gikk også bra hele tida med denne kurérruta. Men det var litt mistenkelig at Ole var borte så ofte og så lenge. Tyskerne lurte visst også på det. Men det var da ikke noe uvanlig at en småbruker dro langt avgarde for å fiske om sommeren eller sette snarer om vinteren, det var alltids alibi å finne på.

Marie og Lars Østby

Ole Lien

Kurérrasjon på Aunefætten

Ei ny kurérrute gjennom Tydal ble organisert i 1944 av Einar Sæter fra Øksendalen på Nordmøre. Han var også kurér for XU-organisasjonen, og i Stockholm fikk han hjelp av tydalingen Erling Aas i Rikspolitiet til å skaffe kontakter i Tydal og Haltdalen. Ruta hadde forbindelse helt til Mørkekysten og måtte gjøre bruk av flere kurérrer som kunne gå med post og utstyr. Dessuten var det behov for overnattingsstasjoner og folk som kunne yte praktisk hjelp og bistand. I Tydal fikk Sæter et slikt sted hos Marie og Lars Østby på

Aunefætten, og Lars ble engasjert som kurér. Foreldra til Marie, Kristoffer og Kari Græsli, var innforstått med virksomheten. Bruket ligger noe bortgjømt til på sørsida av Nea og lå for så vidt høvelig til. Eneste ulempen for en fremmed kurér var at han måtte gå over Henmobrua eller ordne med båtskyss over elva. Sæter la opp ruta gjennom Aunegrenda i Haltdalen (med stasjon hos Ragna og Anders Midtaune), Aunefætten og Blåhammarstugan på svensk side. Det var imidlertid for lang strekning for Lars Østby å gå helt til Blåhammaren, så Sæter tok kontakt med Olaf Stuedal som han visste om fra før. Han bodde like ved Væktarstua og var oppsynsmann ved Esna-anlegget. Arbeiderne Henning Opphaug og Anders Østby fra Østbygrenda ble også engasjert i kurérvirksomheten. Karene plasserte ei hemmelig postkasse ved enden av Essandsjøen for utveksling av meldinger og småkolloi. For kurérene som kom fra Aunegrenda ble det avtalt at de skulle gå innom ei bestemt grind når de kom ned fra fjellet. Sto en spade der, var det tyskere i grenda eller annen fare. Kurérene hadde også stikkord, slik at om det kom nye folk på ruta, kunne de på Aunefætten føle seg trygg på at de hørte til organisasjonen. Som regel gikk Lars eller svigerfaren Kristoffer til Anders Midtaune med saker som skulle ekspederes videre. Noen ganger kom Anders og henta tingene og hadde da ofte med kurérpost som skulle videre til Sverige. Sæter gikk sjøl noen ganger på ruta. Det var slett ikke bare post i kurérsekken. Anders Midtaune forteller at det kom f.eks. radiosendere og mottakere. Kurérene fikk utlevert revolver, men Anders forteller han ikke turde gå med våpen. Sæter hadde også med tre andre spesielle ting som kurérene ble utstyrt med i Stoekholm. Det ene var morfin i form av stikkpiller eller i væskeform som kunne sprøytes inn. Så var det en type amfetamintabletter som kuréren kunne ta når kreftene var brukt opp og han hadde enda ei mil igjen å gå. Det tredje var en giftkapsel — til bruk i siste instans om en ble tatt. Til glede for de på kurérstasjonene ble det også sendt kaffe og tobakk med kurérsekkene fra Sverige. Det kunne bli mange kilo å bære på for den som måtte traske de mange milene fra Blåhammaren. Aunefætten ble et trygt sted for kurerene til å hvile ut på. Det var knapt noen i bygda som ante noe om hva Marie og Lars drev med. Men en av de som visste litt, var Anders Aune. Han hadde en avtale med dem at dersom det var tyskere hos Anders, skulle han henge et kvitt plagg utafor en gammel låve som var synlig fra Fætten. Overfor andre i bygda ga Marie og Lars seg ut for å være tyskvennlige eller halvt stripete. Det var et godt utgangspunkt for å drive illegalt arbeid, men et vanskelig stempel å bli kvitt etterpå. Det fortelles at også tyskerne hadde fått høre at de på Fætten var tyskvennlige. En av dem ville ha Marie til å strikke ei kofte eller en genser til seg. Da kunne ikke Marie nekte, men det var ei sur oppgave. Kuréren Einar Sæter følte seg også trygg når han kom fram til Olaf Stuedal ved damstedet på Esna. For Olaf hadde en elghund som kunne lukte og høre folk på kilometers avstand. «Dåkk kan trygt lægg dåkk te å sova,» sa Olaf. Han hadde også greie på det meste som var verdt å vite om tyskerne. Aktiviteten deres og Væktarstua i Stugudal ble nøye kartlagt og skissert opp. I Stoekholm ble det planlagt for alle alternativer, bl.a. å kidnappe hele grensestyrken i Tydal over til Sverige. På slutten av krigen begynte XU-organisasjonen å pønske ut raskere måter å få fram kurérposten på. Radioingeniører hadde på denne tida begynt å utvikle muligheter for å oppnå radiokontakt over større avstander (Walkie-Talkie), og siste krigsvinteren hadde Sæter med to radiosendere til Blåhammarstugan. Det ble gitt melding til Lars Østby at han skulle komme til Essand og hente den ene og få instruksjon i bruken der. Den skulle plasseres på Henvola. Etter flere strabasiøse forsøk i forrykande snøstorm, lyktes det Lars å få senderen plassert på fjelltoppen til avtalt tid. Men da han skulle prøve å få kontakt med Sæter på Blåhammaren, var det ikke en lyd som rakk fram. Avstanden var for stor med den tids teknikk. Forsøket på å rasjonalisere bort Tydalsvidda måtte oppgis. Meldingene måtte bæres fram som før — til fortsatt glede for dem som håpte på mer kaffe og tobakk som belønning for strevet.

Ammunisjon til jernbanesabotasje

Senhøstes 1943 ble en sabotasjegjeng droppet fra fly over Gauldalsvidda. De fikk i oppdrag å sprengne jernbanelinja for å hindre tyske transporter sørover, og lyktes med dette like før nyttår i 1944/45.

Ammunisjon og utstyr fikk gruppa delvis fra Sverige, og tydalinger ble kontakta for å hjelpe til med transportene. Noen av sabotørene dro sprengstoff i pulk over grensa og kom innom Nedalen for å få hjelp. Oliver Rotvold og sønnen Johannes ble med dem og kjørte utstyret med hest. Transporten gikk faktisk forbi Væktatstua om dagen, men de fortsatte videre fra Stugudal om natta til Riasten, der de alle overnatta. Lenger fikk ikke tydalingerne være med, og de skjønnte vel først etterpå hva utstyret i pulkene skulle brukes til. Lars på Aunefætten bar også dynamitt fra Esna til denne jernbanesabotasjen. Svigerfaren kjørte ammunisjonen videre på langsleda kamuflert under høy til Birger og Arthur Hilmo. De sørga for å frakte den over Bukkhammaren til Aunegrenda, der andre hjelpere overtok.

Dagligliv

Det er lett å fastslå at krigen og okkupasjonen har satt djupe merker hos dem som opplevde denne tida. Den har påverka holdninger og politiske oppfatninger og satt et skille i tidsrekninga. Det heter ofte tida før, under eller etter krigen. Men hvor sterkt grep egentlig okkupasjonen inn i det daglige livet? For de relativt få som opplevde forfølgning, arrestasjon eller flukt, ble naturligvis livet snudd opp ned — ikke bare under okkupasjonen, men også etterpå. Langtidsvirkningene kunne bli store. Men for mange gikk livet videre nesten som før. Det alle husker er at noen varer forsvant, at andre ble rasjonert og at bytthandelen blomstra opp.

Varemangel og rasjonering

Rasjonering og varemangel ble daglige realiteter allerede i begynnelsen av storkrigen. Men så lenge den foregikk langt borte, var de fleste ikke så bekymra for de daglige nødvendighetene. Da tyskerne kom til landet, ble situasjonen brått annerledes. Noen frykta rent ut at tyskerne skulle komme og ta både mat og andre ting fra dem, og enkelte begynte å lage hemmelige forrådslager. Berit Unsgård i Stugudal gjømte f.eks. unna mat og forskjellig utstyr i ei løddu og på forskjellige andre steder. 15. april 1940 holdt krisenemnda i Tydal møte og satte ned rasjonene av mjøl til det halve. Hver person fikk nå kjøpe bare fem kg matmjøl pr. måned. Av sukker kunne det brukes inntil to hekto i veka. En måned senere ble de allerede små kafferasjonene satt ned til 80 gram kaffe i veka pr. person. Matforsyninga var faktisk kritisk om våren, fordi vegen til Selbu var stengt ekstra lenge på grunn av store snømengder. Noen evakuerte folk fra Trondheim skulle også ha mat. Lagerbeholdninga på butikkene var små, for det var om høsten en ordna seg med vinterforsyninga. De to lastebilene som fans i bygda, var innesnødd til i slutten av april, og det ble derfor leid biler fra Selbu til varetransport. Mange hamstra naturligvis det de kunne, og så ble varelagra tømt enda fortere. I begynnelsen av krigen gikk det an å ta turer over grensa for å få tak i f.eks. kaffe, sukker og tobakk. Men en måtte ha slektninger eller andre kontakter som kunne skaffe varene for en i Sverige. Det var imidlertid stor fare for å bli tatt for smugling eller å bli spionmistenkt både på svensk og norsk side. Men når nikotinhungeren ble som verst, kunne en risikere det utroligste. Ragnhild Ås var

butikkdame på Samvirkelaget og husker spesielt en gubbe som så lengselsfullt på hvordan ho skar opp skråtobakken i rasjonerte biter. Han visste det ikke var noe å få for han, men da ho var ferdig, tok han tollekniven sin og skar ei flis av fjøla der tobakken hadde ligget. Den kunne han suge på ei stund. Nei, tobakshungeren var verst for mange. Noen prøvde å dyrke tobakk sjøl. Jon Lian forteller at han laga et drivhus for tobakksplanter i potetåkeren og brukte dobbeltglassa fra stua til tak. Men det ble dårlig avling, medgir han. Noe bedre heimeavla tobakksblad kunne kjøpes fra Stjørdal og Lånke. Der var det bedre vilkår for den varmekjære planten. Jon fikk tak i noe derfra og laga til ei hakkelsmaskin av gamle slåmaskinblad for å hakke blada opp til røketobakk. Men det var en hel prosess med tørking, karving og sausing for å få til et brukbart produkt. For noen var saknet av den ekte kaffen verre. Den forsvant helt fra butikkhyllene. Sukker kunne en få litt av på rasjoneringskorta. Det var imidlertid ikke så stort forbruk av det før krigen heller, og noen syntes de fikk relativt store sukkerrasjoner. I 1943 var sukkeret helt borte fra butikkhyllene fra september til lillejulaften. Da kom endelig ei forsyning, og det året var det første gang i Tydal det ble bakt på sjølveste julaften. For husmora var mjølet et større problem. De som hadde barn under to år, kunne få ei kvote av hvetemjøl. Noen sparte det de kunne av mjølet, slik at de fikk bakt noen småbrød til jul. Ellers måtte en nøye seg med «krisemjølet», mjøl av råberga rug med høg utmalingsgrad. Det var tilsatt litt kritt som monna på vekta, men mjølet var håpløst å bake brød av. Det hjalp litt å spe på med heimeavla byggmjøl. Men når brødet ble så dårlig, stekte en desto mer pjalt og potetkaku. Det ble også lite å få kjøpt av klær, tøy og sko. Når det kom varer på butikken, var det kamp om rasjonene. De var alltid for små, og betjeninga fikk klagene. Det var ikke så trivelig når noen prøvde å bestikke butikkdamene ved å be dem til middag o.l., husker Ragnhild Ås. Og de som arbeidde i butikken og deres familier turde nesten ikke ha på seg noe som var kommet derfra. For da kunne de straks mistenkes for å ha gjømt unna ting til seg sjøl. En gang det skulle komme forholdsvis mye manufaktur på Samvirkelaget, bestemte styreren at det skulle bekjentgjøres på forhånd så alle kunne få være med på delinga. Og konkurransen var så stor at når betjeninga solgte strikk, holdt to kunder i hver sin ende for å få mest mulig ut av det.

Byttehandel

De som hadde jord og husdyr var mest sjølhjulpne, og sammenlikna med byene, var det ikke så verst å bo i Tydal under okkupasjonen. Det var ingen som direkte led av matmangel, for bygda hadde iallfall nok av kjøtt, mjølk, smør og ost. Og hadde en et overskudd av slike varer, kunne en bytte til seg mye anna som trengtes. Det vanlige omsetningsmarkedet ble nesten borte, og det var den private byttehandelen som overtok. Det var ikke alltid nødvendig å gjøre store anstrengelser for å få selge jordbruksvarer og eventuelt bytte til seg andre ting. For trass i reiserestriksjoner var det mange oppkjøpere å se i Tydal. De for også på setrene. Først og fremst var det slektninger og kjenninger som strømmen til, men også mange helt fremmede. I gjesteboka på Kløften pensjonat finner vi spor etter noen av disse. Der har gjestene notert under reisegrupper at formålet var f.eks. å «spis sæ mætt», «matauking» eller «hamstring». Noen kom for å plukke bær, kjøpe votter, ved og andre ting. Og andre skriver ganske freidig at de kom for å smugle varer. Når tydalinger skulle til byen, hadde de alltid med seg noen byttevarer. Det var en viss risiko med det, for det forekom kontroll. Det hendte at noen ble tatt for svartebørshandel, men det var svært sjelden at en kom ut for slikt. Byttehandel var såpass akseptert at få hadde noen betenkeligheter med å overse lover og forbud. Reglene var jo dessuten laga av et NS-styre som ingen god nordmann godkjente. Det var derfor en sport og betrakta nesten som en god gjerning å være lovovertreder i disse tidene. Smør og ost

var særlig gode byttevarer. Og det var alltid noen som hadde tobakk, kjoletøy eller noe anna å avse for tydalsproduktene. En kar husker han fikk fem esker røketobakk for to kilo smør. Byttet kom i stand ved at han ble kjent med folk i polkø i Trondheim. Vinmonopolet var nemlig ett av stedene for bytteforhandlinger. Det var kvoter også på brennevin, og alle benytta seg av dem. Sjøl om det var bare akevitt av dårligste sort å få kjøpt, var brennevin en svært verdifull byttevare. Den som hadde brennevin, kunne få tak i nesten hva som helst.

Erstatningsvarer og krisemat

Om importvarer forsvant fra butikkhyllene, kom erstatningsvarer eller surrogater i stedet. Da den ekte kaffen forsvant, kom «Kornelus» erstatningskaffe, framstilt av brente erter, korn eller andre ting. Men det var mest bare i farge den minte om kaffe. Noen forteller at de brente kaffe sjøl av korn. I Selbyggen kunne en lese oppskrifter på hvordan en skulle lage kaffe av gulrøtter også. Teknikken var å varme dem opp til 160 grader i én time. Varma en dem opp til bare 140 grader, fikk de en lysere farge og kunne brukes til te-erstatning. Men en mer vanlig te-erstatning var tørka kreklinglyng. Husmødrene måtte lære seg til å lage krisemat og bruke nye råstoffer. I 1943 ble det holdt et par grønsakkurser og dessuten et femdagers demonstrasjonskurs i laging av krisemat. Det siste var et tilbud fra Hustellutvalget i fylket. Sjøl jordbruksprodukter fikk sine erstatningskvaliteter. Det ble mangel på smør på det ordinære markedet, og så begynte fabrikkene å lage margarin av kvalfett, slik som under forrige verdenskrig. Det var neppe noen på gardene som kjøpte det, men anleggsfolka på Esna måtte venne seg til kvalfettlukta. Til frokost en gang var det overraskende kommet ekte smør som ble plassert midt på bordet. Men ingen turte å begynne å ta av det. Jon Berggård så også lenge på det, men så mista han tålmodigheten: «Dokk må fløtt på det smøret», sa han «så e fe sjå det». Det kom surrogater for så mangt. Det ble f.eks. laga klær og sko av papir eller fiskeskin. Slikt ble neppe brukt i Tydal, siden det var lett å skaffe huder fra storfe og rein. Mange kunne ennå kunsten å berede skinn og lage sko. Kvinnenenes oppfinnsomhet til å lage nytt av gamle klær eller tøyrester kom nå også til sin rett. Men de fleste husker B-såpa, som var grå, nesten uten lukt og omtrent ikke skumma i det hele tatt. Den heimelaga såpa laga av «kråggån» på sau eller storfe, var bedre enn denne kriseerstatninga. Fikk en så tak i litt olje til å blande oppi, ble det fin såpe. Det var avsetning for nesten alt, for det var mer penger blant folk enn før krigen, og mindre å bruke dem til. Folk spurte ikke etter hva ting kosta, husker Ragnhild Ås, men bare om det kunne skaffes. Da var det rart å komme til Sverige like etter krigen. For der spurte bestandig svenskene om prisen, og så var alle slags varer utstilt i butikkvinduene. Det var som å vandre i paradiset.

Slutt på offentlige tilstelninger

Jo, hverdagslivet ble litt forandra. Det ble også helgalivet. Det meste av foreningslivet gikk i dvale. De politiske partiene utenom NS ble helt forbudt, så Tydal arbeiderlag la ned møtevirksomheten. Det samme gjorde Arbeiderungdomslaget for Ås og Østby. Lensmann Bang kom personlig til daværende formann Olaus Østby med beskjed om at laget måtte opphøre. Så gikk NS løs på «nyordning» av andre foreninger. Ungdomslaga ble sterkt utsatt for press om å melde seg inn i det NS-dirigerte ungdomssambandet. Formannen i Vårfryd tillyste da møte og sa i fra seg vervet. De fleste tenkte nok ennå at laget skulle fortsette virksomheten, for Jon Gullbrekken tok på seg å være ny formann. Han ble imidlertid snart innkalt

til et møte på Marienborg i Selbu. Der var også dikteren Anders Underdal. Hans sanger var kjente og populære i ungdomslaga, men nå reiste han rundt i landet for å verve medlemmer og lag for NS. Underdal trua bl.a. med statspolitiet og at lagets midler ville bli inndratt om det ikke kom innmelding i NS. I Vårfryd kom en da på å overdra hele kassa til Johan Hilmo mot løfte om at han skulle bygge bad så snart krigen var over. For sikkerhets skyld hoppa en også over ei side i møteboka, slik at en senere kunne protokollføre nødvendige vedtak for å unngå bråk med NS. Den vanlige møtevirksomheten og festene som ungdomslaga hadde, ble det nå slutt med. For tyskerne og NS var redd for sammenstimlinger av folk, og forbød fester og dans. Men det gikk an å komme sammen til dans likevel, «for danse måtte vi», sier Ragnhild Ås. Folkets Hus i Ås hadde gode, tette gardiner, slik at en kunne blende. Ungdommene tok med seg lamper og talglys og hadde dansefest i smug. Men en gang kom tyskerne, og ungdommene rømte ut gjennom vinduet, minnes Gerda Ås.

Dans på Langkåsvollen i 1943.

Tyskerne hevda ikke noe absolutt danseforbud. Tvert imot var de sjøl lystne på å feste i lag med bygdefolket. En gang i Ås var det to tyskere som ville danse med jentene, men de sa nei. En av dem ble da så sint at han tok pistolen og skjøt i taket. Lokalet ble tomt i en fart. En annen gang sleppte en tysker en tåregassgranat under en dans i Spongton i Gresli. Mange skjønnte ikke riktig hva det var og trudde de hadde drukket metanol. For noen hadde vært i byen like før og hadde med seg ei flaske på festen som de spanderte av. Men dansen fortsatte visst etter at folket hadde grått fra seg. Mest foregikk sammenkomstene og dansen på gardene, slik som i tida før grendene fikk lokaler. Det ble f.eks. dansa mye på låven på Lunden. Aller triveligst var det kanskje med dans ute i friluft trygt unna allfarveg. Mellom Henmoen og Svartåvollen var det ei fin slette som kunne brukes. Den heter ennå Dansesletta. Det sto visst også en danseplattung i åsen på nordsida av Aune. Sportskonkurranser ble det helt slutt med. I 1941 ble det ennå holdt gutterenn, men de tradisjonelle langrennskonkurransene gikk ikke lenger. Et sangerstevne kunne også holdes i 1941 med besøk fra sangkor i Selbu. Det var ikke all lagsvirksomhet som ble ramma av forbud, eller ble lagt ned. Avholdslaget, Sanitetsforeninga og barnelaga fortsatte nesten slik som før. Avholdslaget holdt møta sine i Breidablik, som laget eide. I 1942 tok Sanitetsforeninga opp spørsmålet om et samarbeid for å utvide lokalet til bruk ved større fester og sammenkomster. Men det var ikke akkurat tida for det. En tropp tyskere tok i bruk lokalet en gang for overnatting om våren 1941. De griset slik til at laget søkte kommunen om penger for ekstra rengjøring og reparasjoner av skader. Andre ubudne gjester tok seg også inn, for i løpet av okkupasjonstida ble alle kaffekoppene stjålet. Behovet for sammenkomster var stort når så mye var forbudt. Besøkstallet til badstua i Ås nådde f.eks. nye høyder, og grunnen var neppe at folk trengte å vaske seg mer enn før. Ei badstubok som slutter i 1942, viser at det var 1.440

badegjester dette året fordelt på 26 kvelder. Lillejulaften var badet besøkt av 84 personer. Det ble enda flere utover krigstida. I 1944 hadde badet 1.734 besøkende. Prisen på 50 øre pr. bad skremte ingen lenger.

Mye av lagsvirksomheten ble lagt ned, men ungdomslaget Vårfryd hadde iallfall utflukt til Søvollen i 1944. Karene har sikkert heimeavla og dårlig tobakk i pipene, men de fine strikkegenserne kan vi riktig misunne dem.

Nye foreninger ble også starta under okkupasjonen. Kvinnene danna misjonsforening i 1944 etter et besøk av reisetaler. Samme året gikk skogeierne sammen i Tydal skogeierforening.

Radioene beslaglegges

Som ett av mange forsøk på å ensrette befolkninga, forbød tyskerne å lytte til radiosendingene fra London. Det var sjølsagt umulig å kontrollere, og så konfiskerte de like godt radioene. Radioene til jøder ble tatt først, så kom turen til resten av befolkninga. Fra 21. august skulle alle radioer i Sør-Trøndelag innleveres til myndighetene. Unntatt fra innleveringsplikta var alle betalende medlemmer i NS. Det brakte noen flere medlemmer til partiet, men ingen nye i Tydal. Ordføreren var optimistisk nok til å søke om at Tydal ble unntatt fra inndraging. Radioen har «vært den eneste adspredelse for folk på de spredte gårdene i de lange, mørke høst- og vinterkvelder ... Misbruk av radioen vites ikke å forekomme,» skrev Gullikstad. Men argumentet hjalp naturligvis ikke. Radioene ble ubønhørlig samla inn og stua på loftet i Breidablikk. Ansvar for lageret ble overlatt til Johannes Lunden. Det var ikke alle husstander som hadde radio enda. Men noen hadde allerede to, og da ble naturligvis bare den eldste og kanskje helt ubrukelige radioen innlevert. Andre hadde skaffet seg et apparat som ikke var registrert og leverte heller ikke. Så det var mange som beholdt radioen under krigen, og flere apparater ble smugla inn fra Sverige med kuréerer eller andre motstandsfolk. Lars Østby (Nystuggu) laga sitt eget krystallapparat. Noen tok seg inn gjennom vindua i Breidablikk og «lånte» tilbake sin egen radio.

En av dem som gjorde det, var Jon Gullbrekken. Det var ei mørk høstnatt, og alt gikk bra. Det han husker best fra turen var at på tilbakevegen møtte han plutselig en hestekjører. De to passerte hverandre uten et ord. Men i mørkret skimta Jon at vogna var full av sekker. Det var altså en kar som skulle i veg på tjuvmaling av kornet sitt. Så vognkjøreren hadde heller ikke rent mjøl i posen — iallfall ikke enda.

Det fans altså mange radioer i bruk under okkupasjonen, men en måtte være oppfinnsom for å finne et trygt gjømmested og en plass for å kunne lytte uten å risikere besøk. Johan Hilmo løsna en gulvplanke foran hestekrybba i stallen og laga et lite rom for radioen der. Ingen fant det mistenkelig at bonden stelte

med hesten sin flere ganger om dagen. Jon Gullbrekken gjømte radioen ved et lite tjærebrenneri i skogen ovafor garden. Til brenneriet hørte ei lita koie som var halvt nedgravd i bakken. Jon gravde et hemmelig rom i bakken bak koieveggen. Naboen Birger Hilmo hadde radioen lenge på et loft. Men en gang oppdaga en av sønnene at noen tyskere kom oppover lia mot garden. Han tenkte straks på radioen, sprang til fjøset med den og slapp den ned i møkkjelleren. Å skaffe batteristrøm var et problem, men også det kunne løses. Iver D. Unsgård hadde skaffa seg ei vindmølle før krigen til å lade opp akkumulatorene med. Den kom vel med under krigen, husker han. «Det sto stadig batterier til lading, og det vart til slutt helt vilt hvem som eide dem». I Stugudal hadde Mikal Uglem ladeutstyr.

Tysk nærvær

Om en ikke var så mye berørt av storkrigen, var den tyske okkupasjonen noe en følte i dagliglivet hele tida. Enkelte ganger skulle en få alvorlige påminnelser om det. Passtvangen og reiserestriksjonene var f.eks. ett av tiltaka som ga folk følelsen av å være okkupert. Alle over 15 år måtte ha legitimasjonspapirer på seg etter at grensesonene ble oppretta. Det tenkte en vanligvis ikke på når en var på arbeid i grenda. Men tyskerne kunne slå til uventa med kontroller. Høsten 1942 ble det kunngjort unntakstilstand i Trøndelag, og da ble tonen fra tyskerne skarpere enn før. En tropp kom oppover til Stugudal mens en del karer holdt på med arbeid på Stugusjøvegen. De ble undersøkt nøye og fratatt tollekniver og alt som var kvasst, minnes Magne Unsgård. Men så hadde de ikke grenseboerbeviset på seg og måtte heim og hente det. Da var alt i orden, men forglømmelsen kosta dem 30 kroner i mulkt. Så kunne tyskerne komme uventa på husundersøkelse. I løpet av krigen ble det etter hvert mange som fikk tyskere og NS- hird på besøk. Slektningene til Morsetfamilien i Stugudal ble særlig grundig forhørt og fikk husa sine undersøkt. En gang kom tyskerne på undersøkelse til Flaten og stilte opp maskingevær rundt husa. Årsaken var trulig mistanke om at de hadde våpen. Det hadde vi også, forteller Esten Flaten, og geværet lå skjult i en vegg. Det fant de heldigvis ikke, men etterpå ble de redd og la geværet i ei grøft med trekk ut til begge sider. Så ble det flytta til en høystakk i skogen. De tok ut høyet, la geværet i en kasse inntil stakkstonga og laga til stakken igjen. Den ble stående urørt i to år i marka. I påska 1943 holdt tyskerne storrazzia i bygda. På nesten hver gard i Østbygrenda og andre steder måtte folk ta inn tyskere på overnatting. Tyskerne ville også bruke Kløften pensjonat, men der skulle Johanna og Ermann Kløften holde bryllup, så tyskerne ga seg på det. Men bryllups- gjestene fikk ikke lov å fare til kirka. Det ble til slutt gitt tillatelse til ni stykker inkludert brudeparet. Det var greitt det, sa Ermann, bare han fikk ha med brura til kirka. En som kunne litt tysk, dro opp til tyskerne på Østbyhaugen og fikk stempla grenseboerbevisa. På pensjonatet gjømte de unna noe av maten i høyløene, for de visste ikke riktig hvordan tyskerne ville fare fram. De holdt seg heldigvis unna, slik at bryllupet kunne feires i de vanlige to dagene. Men naboene syntes det var utrivelig å gå heim om natta med tyskere rundt seg på alle kanter. Tyskerne kunne forøvrig spart seg denne forma for påskeferie. Eltbyttet for fienden ble bare en rømling som de oppdaga i kikkert i fjellet. Noen ganger fant tyskerne på å kalle ut nordmenn til vakttjenste ved bruer og trafikk-knutepunkt. I Tydal ble det flere ganger utpekt mannfolk til såkalt borgervakt ved bruene. Det var kanskje spesielle hendelser som var årsak til at de ble utkalt. Men karene tok det ikke så alvorlig, og det skjedde aldri noe. Trass i okkupasjon og trasigheter, var det merkelig med humøret, sa Olaf Stuedal. Vi var så sikre på utfallet, forteller han. Det var bare spørsmål om når tyskerne måtte gi seg. Men det var i grunnen rart at vi var så optimistisk, legger han til. Anders Mortensen Nordfjell tvilte imidlertid ei stund, husker Lars Stugudal. En dag han og to andre

karer brøt opp stein som de kjørte bort for Anders, kom de i krangel. Anders mente at regjeringa aldri mer kom tilbake til Norge. De andre var like sikker på det motsatte. Så ble det til at de vedda 500 kroner hver på saken. Etter kapitulasjonen var Lars igjen hos Anders og kjørte ut møkka for han. Anders var stor reineier, men hadde også skaffa seg gard og kyr. Han klaga over at han hadde tapt så mye penger på reindriften under krigen. Men da Lars var ferdig med arbeidet, fikk han med seg en konvolutt før han dro. Da han kom heim og åpna konvolutten, lå det 500 kroner i den.

Næringslivet

De nye myndighetene under okkupasjonen prøvde å legge næringslivet under streng regulering og kontroll. En av grunnene var at mange produksjonsmidler og innsatsfaktorer var rasjonert og måtte fordeles etter behov. En annen grunn var behovet for å sikre forsyningene av varer og produkter til alle steder og grupper av mennesker. Men reguleringsiveren sprang også ut av Nasjonal Samlings ideologi og økonomiske program. Situasjonen kunne delvis minne om forholda under første verdenskrig. Rasjoneringa og reguleringa den gang var noe folk huska lenge. Påradoksalt nok har den formelt sett strengere rasjoneringa og kontrollen under andre verdenskrig gjort mindre inntrykk. Årsaken er kanskje at folk flest brød seg mindre om den, boikotta vedtaka eller direkte motarbeidde myndighetene som skulle gjennomføre dem. Avstanden mellom påbud og praksis var stor i okkupasjonstida, og dette gjør at statistikk og andre skriftlige kilder for denne perioden er svært upålitelige.

Regulering og kontroll i jordbruket

Jordbruksdriften og produksjonen ble regulert og kontrollert av den lokale forsyningsnemnda, fylkets forsyningsnemnd og fylkeslandbrukskontoret. Jordbrukerne fikk merke følgene av okkupasjonen gjennom rasjoneringsbestemmelser, dyrkingspålegg og krav om tvangslevering av produkter.

Rasjonering

En følge av krigen var en hard rasjonering på bensin og olje, og bare den mest nødvendige virksomheten fikk tildelt noen små kvoter. Det fans tre treskelag i bygda som brukte bensinmotor. Men kornproduksjonen var ikke større enn at treskinga kunne utføres med kvotene av drivstoff, smørefett og olje.

I okkupasjonstida ble jordbruket viktigere for livberginga enn noen gang før. Disse karene fra Gresli dyrker ny jord med stubb-bryter i 1944. Foran: Håkon Græsli, Leif Græsli og Esten Myrmo. Bak: Odd Myrmo, Sigmund Græsli, Øystein Græsli og Magne Aas.

Kraftfor ble også rasjonert, men det betydde heller ikke så mye i Tydal, siden forbruket var så lågt. En slags erstatning var eellulose fra papirfabrikkene. Det hadde liten verdi som for, men ga kyrne noe å tygge på mens de venta på lysere tider. Bøndene brukte mye av det, for når en kjøpte en bunt med eellulose, fikk en også anvisning på melasse eller sildemjøl.

Dyrkingspåbud

Som under første verdenskrig ble bøndene pålagt dyrkingsbestemmelser. Fylkeslandbrukskontoret sendte ut direktiver om det åkerarealet bygda skulle ha. Så var det opp til jordstyret i kommunen å fordele hvor mange mål hver bruker skulle pløye opp i det kommende år til poteter, korn og rotvekster. Kravet lå godt over det åkerarealet brukerne hadde før krigen. I 1939 var det vel 600 dekar åker i Tydal, men myndighetene påla bøndene å ha ea. 150 dekar mer. Det ble neppe fulgt opp, sjøl om det kom godt med å ha noe mer poteter og korn enn før. Men det var ikke alle gardar som ga sikker kornavling til menneskeføde, og noen brukere slutta med korn under krigen fordi egen avling ble trukket fra i mjølkvoten de ble tildelt.

Tvangslevering

Den tredje måten jordbruket fikk merke nytida på, var at de fikk påbud om tvangslevering av produkter. All omsetning skulle nemlig gå gjennom forsyningsnemnda. Men heller ikke disse bestemmelsen ramma jordbrukerne i Tydal i særlig grad. Korndyrkinga var beskjeden, og det ble stort sett godtatt at mesteparten gikk til for og dermed ikke oppgitt. Det gjorde det også, særlig i 1943, for ei frostnatt i midten

av august frøs kornet noen steder. Ordføreren ba da jordstyret oppnå generell tillatelse til at kornet kunne brukes til dyreføde. Det som ble oppgitt offisielt til maling, var gjerne noe mindre enn avlinga. Resten ble malt i all hemmelighet på noen av bygdekvernene som ennå kunne brukes. Forsyningsnemnda hadde ingen samvittighetsproblemer med å overse slikt eller godkjenne at produksjonstallene ble kraftig avrunda nedover. På Aune sto ei brukbar kvern i tilknytning til et sagbruk. Vi saga om dagen med lokomobil og mol korn om natta, forteller Anders Aune. Det dundra og hørtes vidt omkring, men en blenda vinduet på sørsida så det ikke skulle vises noe lys fra veggen. Det kom folk helt fra Selbu som ville male kornet sitt. Og alle fikk male, for det gikk ikke an å nekte. Det var en garanti for at den ulovlige kornmalinga ikke skulle komme alt for åpenlyst fram, og ingen sa noe. Andre forteller at de kjørte kornet til Selbu og fikk det tjuvmalt der. Østbykverna ved Gammelvollsjøen ble også tatt i bruk. Slik kunne en beholde noe av det beste kornet sitt og få et tillegg til de knappe mjølrasjonene.

Privat omsetning overtar

Forsyningsmyndighetene begynte imidlertid å reagere på at leveransene til Smørlaget minka så kraftig. Mens det før var levert over 12.000 kg smør fra produsentene, kom leveransene ned i under 2.300 kg i 1941 og bare 378 kg i 1942. Da gikk myndighetene til aksjon. Det kom skriv om at hver produsents forhold ville bli nøye granska. Og var ikke leveringsplikta overholdt, skulle «vedkommende få pålegg om straks å bringe leveringene i orden». Ordføreren utforma et svar der nedgangen ble forklart med at kraftforet var borte, og de to siste somrene hadde gitt «meget liten høyavling. Det er ingen overdrivelse å si at grensen til sulteforing er overskredet på mange bruk, iallfald våren 1942». Bøndene klaga over at de hadde kyr som mjølka så trått at de fikk ikke til smør av fløten. Dessuten var det mangel på margarin. Mange produsenter som før hadde kjøpt margarin og solgt smør, brukte nå smøret sjøl. Alle forklaringene og unnskyldningene ble likevel ikke godtatt. Representanter for kontrollmyndighetene kom til gardene for å undersøke, og det ble avholdt et rettsmøte med produsentene i 1943. Mange fikk mulkt, men dommene var temmelig vilkårlige. Etter dette passa bøndene på å levere litt nå og da, men smørlaget fikk fremdeles ikke mer enn 2—2.500 kg om året. Produksjonen gikk neppe ned. Mesteparten av smøret ble nok solgt til private utenom all kontroll eller bytta i andre varer.

Tømmer- og vedsalg

Kommunen ble også pålagt å drive fram visse mengder tømmer og ved. Det var stor etterspørsel etter begge deler. Som under første verdenskrig var kollevaransene fra England hindra, og dette skapte særlig brenselkrise i byene. At bilene fikk «knott»generator og gikk på ved som drivstoff, økte behovet. Og tyskerne hadde behov for mye tømmer til sine byggeprosjekter. Bøndene fikk nå god avsetning på skogsprodukter og kunne selge det de greide å drive fram. Etterspørselen var gjerne større enn tilbudet. Attåt oppkjøpere for tyskerne var Trondheim vedforsyning og Ila bruk store avtakere. Vedtømmeret ble også fløta i Nea. Det krevde mindre arbeid for hoggerne, for en barka bare tre remser i stokkene som skulle gå til ved.

Bjørkeved sages og hogges i Stugudal våren 1941. Fra venstre Dagfinn Vold (fra Trondheim), Olaus H. Aune og Hans Lian. Fjerdemann på arbeidslaget var Leif Vold fra Trondheim, og disse fire hogg 20 favner ved i løpet av våren.

Etterspørselen gjorde mye til å fjerne arbeidsløsheten. Ei oversikt fra febr. 1942 viste at Tydal sto til rest med 2.200 dagsverk i skogen i forholdet til det oppsatte kravet. Vinteren 1942 var ekstra hard og krevde mye brensel. Men mange saboterte leveransene fordi de mente veden gikk til tyskerne. Manglende arbeidskraft ble brukt som unnskyldning. Det var også delvis riktig, for noen dro heller til Sverige enn å hogge ved og tømmer for tyskerne. Myndighetene mente til innsats for vedforsyninga, men det hjalp ikke nok. NS-myndighetene måtte derfor ty til forordninger som ga høve til å tvangsutskrive folk til jord- og skogsarbeid inntil 6 måneder i året. Situasjonen var snudd på hodet i forhold til tida før krigen: Da var det køer av arbeidsledige og krav om flere sysselsettingstiltak. Nå var det lover som innførte arbeidsplikt og kunne brukes til å tvangsutskrive arbeidskraft om nødvendig. Etter at tyskerne forsvant og karene kom tilbake fra Sverige, ble det likevel ingen rift om skogsarbeidet, slik som før krigen. Det ble fortsatt klaga over mangel på arbeidskraft og at arbeidet i skogen ble forsømt. Nå måtte Formannskapet mane til større innsats, og vinteren 1947 fikk foreningene i bygda en skriftlig appell «med anmodning om at hver enkelt går aktivt inn for fremdrift av tømmer.» Nei, mannfolka søkte heller på anleggsarbeid under TEV, som fortsatte kraftutbygginga etter krigen.

Tvangsutskrivning av hester

Tvangsleveringene omfatta i prinsippet alle produkter. Attåt korn og husdyrprodukter var det i Tydal aktuelt med levering av ull. Og leveringsplikta kom til å omfatte hester. Tyskerne hadde bruk for mye trekk-kraft og tvangsutskrev hester til vedtransport eller anna arbeid. En del hester ble også tatt ut til militære transporter. Den formelle lovheimelen til tvangsutskrivning ble gitt ved en forordning om våren i 1942. Den ga ordføreren fullmakt til å rekvirere hester, kjøretøyer m.m. til bruk i jord- og skogbruket. Ei egen trekk-kraftnemnd ble valgt i kommunen året etter. Det var oftest Johannes Lunden eller den kommunale nemnda som fikk den vanskelige oppgaven å ta hestene fra dem som kunne unnvære dem mest. Trekk-kraftnemnda skulle sette en takst på hestene, og tyskerne betalte vanligvis markedspris for det de rekvirerte. I løpet av krigen ble nesten 20 hester tvangsutskrevet fra tydalingene, de fleste i 1944. Lars Stugudal var en av de uheldige som fikk beskjed om å levere hesten i Selbu. Fire andre bønder skulle levere sine samtidig. Hesten til Lars var slik at når han kjørte den litt hardt, begynte den å halte på ene foten. Lars kjørte derfor først nedover og jaga bevisst på. Så da hestene ble kontrollert ved Hyttbakken, halta hesten synlig og ble vraka. Og glad var Lars fordi han fikk beholde trekk-krafta si.

Ei god tid for jordbruket

Trass rasjonering og reguleringer var okkupasjonstida egentlig ei god tid for bøndene. I Tydal drev de omtrent som før. Etter offisielle tall å dømme skulle en tru at produksjonen gikk drastisk ned. Men i virkeligheten var det neppe særlig nedgang å snakke om, og bøndene fikk trulig mer igjen for smør, ost og kjøtt enn før ved bytte eller salg til private. Vi har også nevnt økt salg fra skogen. Dessuten fikk mange anleggsarbeid, som nå ble satt i gang av Trondheim e-verk. Under slike forhold kunne bøndene betale ned gjeld. I hele fylket gikk bøndenes pantegjeld ned med over en tredjedel fra 1940 til 1946. Også bøndene i Tydal betalte ned gjeld under krigen, men her var ikke gjelda så stor tyngsle for brukerne som de fleste andre steder. Gjeldsprosenten i Tydal var bare 12,5 i 1940. I Selbu var den til sammenlikning 37, som også var gjennomsnittet i fylket. I Tydal førte pengerikeligheten til at bøndene stifta ny gjeld på slutten av krigen eller like etter. I løpet av 1944 og 1945 økte den samla pantegjelda med over én fjerdedel. Bruttoformuen steg imidlertid mer enn gjelda, slik at gjeldsprosenten for brukerne sank også her. Tydalsbøndene hadde aldri før hatt så mange kroner i gjeld som like etter krigen. Slik sett avvek Tydal fra det vanlige mønsteret. Grunnen må være det ulike utgangspunktet, og at bøndene turde ta opp mer lån når de fikk penger mellom hendene. Sjansene for attåtarbeid og større inntekter så nok lysere ut i slutten av krigstida enn i mellomkrigstida.

Fredsfeiring i Ol-Andersgarden 9. mai 1945.
Sittende fra venstre: Eldbjørg Larsen, Petter Græsli, Leif Græsli, Olav Aas med Solveig på fanget og Olga Aas. 2. rekke: Ola I. Græsli, Sofie Aas, Ola Myrmo, Aslaug Aas og Per Korsvoll. 3. rekke: Halldis Græsli, Ola Aas, Magnhild Græsli og Ola P. Hilmo.

Økte arbeidsinntekter

I 1940 kom kraftutbygginga i gang. Trondheim kommune fikk midlertidig tillatelse til å regulere Essand- og Stugusjøen, og Trondhjems Eementstøperi fikk oppdrag med dambygging og vegbygging. Det ble arbeid å få for nesten alle som ville ha, og i tillegg ble det sysselsatt mange utenbygds fra. Det ble ikke så verst å bo i Tydal etter 1940, sier en som opplevde å komme i fast arbeid for første gang. Lønningene steg også under krigen. Timelønna for kommunalt arbeid økte f.eks. fra 80—90 øre timen til vel ei krone. Betalinga for å leie kjører med hest og vogn steg fra kr. 1,50 til to kroner pr. time. Bøndene forlangte og fikk godtatt 15 kroner for snøplogkjøring på Kubjörgvegen siste krigsvinteren. I 1930-åra hadde det vært mulig å få satt bort samme arbeidet for under en tredjedel av denne prisen. Ragnhild Lien (Aas) begynte som butikkdame på Samvirkelaget med 65 kroner i måneden i 1941. For denne lønna skulle ho forresten også vaske butikklokalet. Men alt i slutten av 1942 hadde lønna steget til ett hundre kroner. Mannlige betjenter fikk femti kroner mer, og bestyrerlønna lå nesten tre ganger så høgt. Bestyrer Ola Hilmo på Forbruksforeninga fikk en lønnsøkning fra 3.000 kroner til 3.500 kroner i 1942. Arbeidsløse fikk altså arbeid, og folk fikk mer penger i lomma. Det merktes på utgiftene til fattigstellet, som sank under okkupasjonen. På butikkene opplevde betjeninga at folk ville kjøpe mer enn det som kunne skaffes. Men på grunn av rasjoneringa fikk ikke handelsnæringa noen glede av folks økte inntekter. Omsetninga sank, og det samme gjorde butikkenes antatte inntekt. Et lyspunkt likevel, for både forretninger og kunder, var at den private butikkgjelda ble halvert i løpet av krigsåra. Det var utbredt frykt for at det skulle bli arbeidsløshet igjen etter krigen. Erfaringene etter første verdenskrig spøkte i bakgrunnen, og formannskapet valgte allerede i mai 1945 ei arbeidsløshetsnemnd. Men det ble heller mangel på arbeidskraft i stedet, og lønningene økte videre. Tariffen som Skog- og landarbeiderforeninga fikk med kommunen i 1946, lød på kr. 1,30 pr. time pluss dyrtidstillegg.

Jakt og fangst

Enkelte skaffa seg pene ekstraintekter ved fangst av ryper under krigen. Det var tillatt å drive rypefangst med snarer slik som før, men det var nærmest forbudt å levere til andre enn tyskerne, mener Peder J. Hilmo. Det fans oppkjøpere i Selbu som trulig leverte fangster til tyskerne, og tydalingene fikk betalt en eventyrlig pris i forhold til før krigen. Peder Hilmo husker de hadde fanga tredve ryper i snare, og skjøt tredve til pluss en orrhane en finværs søndag. Gevær hadde han gjømt i skogen. Kona hans, Ella, dro så nedover til Selbu for å prøve å bytte fangsten i klær. Ho fikk sitte på med postføreren, som var onkelen hennes. Men han var litt redd for at tyskerne kunne komme og kike i bagasjen og ga tips om at en kar i Flora var oppkjøper. Der fikk Ella ti kroner rypa og atten kroner for orrhanen. Det syntes Ella og Peder var storveges betaling, for før krigen hadde de solgt rype for omkring femti øre stykket.

Så fredelig gikk det også an å ha det under okkupasjonen. Når en attåt hadde tobakk i pipa og fikk fisk på kroken, var livet ikke så verst. Her er Kristian Bjørgen på «ångling» i Hattlitjønna i 1942.

En kar fra Aune forteller at han dro med et helt hestelass med ryper til Selbu. Også han brukte noen ganger gevær på jakt. Ammunisjon var det ikke problem med, for begge butikkene hadde et stort lager av hagleammunisjon da krigen brøt ut. Brukere på Aune kjøpte opp mesteparten av ammunisjonen, og i Henmosmia var det utstyr for å lade patronene sjøl.

Reindrifft i ulage

For reindriftnæringa kom okkupasjonen til å skape ekstra vansker. Men problema denne næringa møtte, skyldtes ikke bare de nye forholda. På mange vis forsterka krigstida ei utvikling som vi har vært inne på tidligere: Samene drev mindre med gjeting og samling i trøer. Reinstammen økte, den ble villere og stadig flere kalver unngikk å bli merka. Reineierne fikk dermed større problemer enn før med å samle flokken for å merke kalvene, slakte rein eller drive dyra på vinterbeite.

Reinen spres

«I 1940 trampa vi med reinen for å lage bane for norske fly (i Brekken)», sa Anders Nordfjell i 1948. «Så flytta vi vestover for å unngå tyskerne og drev reinen så langt vi rakk. En befalingsmann på Væktarstua i Tydal sa det var best vi drog videre til Storfjella, og vi drev videre det vi fikk med oss. Men den stedkjendte reinen drog tilbake til Riast-Hyllingdistriktet hvor den spredte seg. I krigsåra drev vi fram og tilbake.»

Reinen var en matressurs, og det var frykt og usikkerhet blant samene for at tyskerne og de nye norske myndighetene ville forsøke å sikre seg kontroll over dyra. Samene holdt derfor reinen bevisst mer spredt, og samla den ikke så ofte som før. Flere av dem påsto etter krigen at de hadde fått vink om å gjøre dette. Det er imidlertid usikkert om norske eksilmyndigheter har gitt direktiver om å spre reinen. Men det er

iallfall rimelig at mange oppfatta dette som riktig, og at det var ønskelig for å hindre at tyskerne kunne nyttiggjøre seg reinen. For den nye NS-innsatte lappefogden krevde at samene skulle samle reinen hver fjortende dag, noe som ikke ble forsøkt og heller ikke var mulig.

Flyttingene ble forstyrra

En direkte følge av okkupasjonen var at flyttingene til vinterbeitet ved Femunden ble forstyrra og delvis helt hindra. Mens en før hadde flytta med hele hopen, ble det nå vanligvis bare mindre flokker av den en greide eller ville ta med til vinterbeitet. I 1941 måtte Essandsamene gi opp flyttinga to ganger. Første gangen fikk de slik styggevær i Tydal at reinen spredte seg, og de måtte snu. Andre gangen de kom til Tydal, fikk de høre at vintertraktene var i faresonen på grunn av skarpskyting av tyskerne. Essandsamene måtte flytte vestover mot Selbu og Hegra denne vinteren. Nordfjell-familien som bodde i Tydal, var også heime denne vinteren. Heller ikke vinteren 1943—44 flytta Essandsamene til Femunden. Om det var tyskernes skyld denne gangen, er tvilsomt. John Barroek kalte det slurv av samene sjøl. Når så mange dyr ble værende vinteren over i sommerlandet, skapte det beiteproblemer. Den vinteren Nordfjell ikke flytta, sprengte i tillegg ea. ett tusen dyr seg ut fra Riastflokken og reiste nordover til Singsås og Selbu. Vinterflyttinga, når den lyktes, tok også lenger tid enn før. Tomas Kant husker de brukte hele fem uker på å flytte reinen fra Riastdistriktet til vinterbeitet. Tilbakeflyttinga til sommerbeitene kunne være like vanskelig. «Essandlapperne kom ikke i vår med nogen samlet reinsflokk til vante kalvingsplasser,» klagde John Barroek i en rapport i mai 1943. I mai 1945 mista Essandsamene reinen sin under flyttinga fra Femund. Flokken ble spredt for alle vinder, rapporterte Barroek. Det skapte også ekstra problemer for samene at tyskerne gjorde det ulovlig å krysse grensa til Sverige og patruljerte denne. De hadde av og til brukt svenske områder til flytteveger, og det var et utstrakt samarbeid mellom norske og svenske samer om skillinger. Nå ble dette hindra, men sammenblandinga av norsk og svensk rein fortsatte. Samene forsøkte å skaffe seg pass til Sverige slik at de kunne ferdes lovlig over grensa. De har holdt på i hele høst med dette, skrev lappefogden i slutten av 1941, men det var ennå ikke gått i orden. Senere ble visstnok enkelte gitt tillatelse til å krysse grensa. Men tyskerne var mistenksomme, og samene ble nøye kontrollert når de støtte på grensepatruljer, husker Martin Brandtfjell. Verken han eller andre syntes imidlertid at tyskerne skapte større driftsproblemer for dem. Når tyskere bevega seg ute i terrenget, var det helst samene som så dem først og kunne kontrollere deres bevegelser. John Barroek f. eks. var mange ganger over grensa, men nevner aldri i befaringsrapportene sine at det var noen vansker med det.

Villreinstid

De gamle driftsmåtene med mjølking og nattgjeting som bidro til å holde reinen tam, var det slutt med lenge før krigen. Under okkupasjonen ble reinen enda mer enn før overlatt til seg sjøl. Noen reieneiere skyldte på rasjoneringa som gjorde at reingjeterne bare kunne nistes ut fra dag til dag. Klær var også vanskelige å få tak i. Men andre, som f.eks. John Barroek, mente reieneierne sjøl hadde skylda ved at de ville drive «en slags villreinsdrift, og da blir jo gjætingen og forholdene derefter». Skulle denne driftsmåten fortsette, måtte staten pålegge dem tvangsgjeting og overta alle heløringer (dvs. umerka rein). «Dette blir den beste spiker som drar for at få lapperne til å gjæte sin ren», skrev Barroek til lappefogden. Og lappefogd Bagaas samstemte i at årsakene til problemene skyldtes «ene og alene lappenes ugjeldelighet,

deres indre uenighet og den kortsynte «laskure-politikken» de fører. Hver enkelt forsøker mest mulig å spare utgifter, således også til gjeterne, og de færreste gidder gjete tilstrekkelig selv». Lappefogden tok til orde for å danne gjeterlag, og ei ordning ble også enstemmig vedtatt på et møte med reineierne i Riast-Hyllingen. Anders Nordfjell var en av dem som gikk ivrig inn for systemet. Han hadde sjøl lansert et forslag i 1940 om å danne beitelag og leie felles gjeterne. Men da vedtaket skulle settes ut i livet, stranda det på at gjeterne krevde større betaling. Det oppsto dessuten krangel om forskjellige bestemmelser i forskriftene for laget. Resultatet ble som før at hver reineier måtte sørge for gjeting til seg sjøl. En viktig årsak til vanskene var at antallet av rein vokste så sterkt under krigen at samene rett og slett ikke makta å holde flokken sammen. Antallet steg sterkest i Riastdistriktet, mens samene i Essanddistriktet trulig mista mye rein til Sverige. Svenskereinen trekte årskalvene med seg over grensa før de ble merka, og oppfatninga på norsk side var at svenskene var svært påpasselige med å merke heløringer. Men også «Essandlapperne gjorde ulovlig innhogg på svenskrein under krigen», mente John Barroek. I hele Sør-Trøndelag lappefogddistrikt var det etter tellingene fem tusen rein i 1939. I 1945 anslo en at antallet var ti tusen, altså det dobbelte. Resultatet var at reinen ble stadig villere. I oktober 1943 møtte John Barroek ei samling på ea. 600 rein i Sankåvika ved Essandsjøen. Reinen var «forferdelig vild. Det var bare med spreng vi fikk halvparten ind i trøa. Det er et sørgelig tidernes tegn», rapporterte han. Mesteparten var riktignok svensk rein, men etter hans syn greide ikke Essandsamene å presentere noen egen tamrein flokk lenger. I november skriver han om slaktinga: «Gjeterne kommer med eirka et tusen rein, men det var bare med spreng vi fikk eirka 3—4 hundrede inn i trøa på Gilsåfjell, mesteparten svensk rein». Senere rapporterte han om nye forsøk på samling, men reinen var så vill at en ikke fikk en eneste rein inn i trøa. «Reindriften synes å være i villrein-tidens tegn ... (den) er i en kritisk stilling», skrev Barroek. Da reinen ikke kom på vinterbeite slik som før, ble dette også en forsterkende grunn til villreinstid. For det er på vinterbeitet samene har best muligheter til å temme reinen. Under krigen ble flyttingene vanskeliggjort av tyskerne. Men i de første etterkrigsåra kom Essandsamene fortsatt ikke på vinterbeitet enkelte år, eller fikk med seg bare deler av flokken. Riastsamene hadde samme problemer. Vassdragsreguleringer og vegbygginger skapte nå nye problemer for flyttingene. En videre konsekvens var at sommerbeita ble utbeita, og reinen spredte seg sjøl over alle fjell. Reinen i Riasten trekte konstant vestover til Singsåstraktene, Reinsfjellområdet og Gauldalsvidda. Først tjue år etter krigen overvant samene i Essand- og Riastdistriktet problema slik at de kunne foreta regelmessige vinterflyttinger slik som de hadde gjort før 1940.

Slakting

Dersom problema bunna i at flokkene ble for store og uhandterlige, skulle en tru at løsninga måtte være en balansert slakting av tilveksten. Men samene var ikke interesserte i å slakte så mye. Prisen på reinskjøtt steg under okkupasjonstida, og reineierne kunne nøye seg med mindre slaktemengder og likevel tjene som før. Penger var ikke så etterspurt når det var lite å kjøpe for dem. Mange fant derfor at kapitalen var sikrere plassert i form av rein enn i penger. De større reineierne økte bestanden planmessig, mente lappefogden, mens de mange små måtte slakte for å kunne eksistere. Her lå ei kime til økte motsetninger mellom samene, noe vi skal høre mer om senere under helørings-saka. Det hjalp heller ikke at samene ble pålagt tvangsslakting under okkupasjonen. For hele Essanddistriktet ble det f.eks. bestemt en slaktekvote på ti tonn i 1943. Hvor mye som ble levert er ukjent. Reineierne saboterte så godt de kunne, kan mange fortelle. Det var god nasjonal holdning å unndra seg alle pålegg fra NS-styret. Deler av den tvangsleverte

reinen var svensk rein som ble slakta på norsk side. Til 1943 fordelte en disse på de kommunene hvor oppkjøperne hørte heime. Senere ble svenskereinen fordelt på slaktekvoten hver kommune hadde. Samene var imidlertid mer interessert i å få bort det økende antallet av villrein. For å ta denne måtte en helst til med nedskyting. Lappefogden anbefalte særlig å skyte «skyggreinene». Men under okkupasjonen fikk ikke folk ha sine geværer, og det ramma særlig samene. Den nye lappefogden som NS innsatte (Nordseth), søkte om at det måtte gjøres unntak for dem som var «lojale overfor det nye styret ... og sterkt interessert i den nye tids tanker...» Men det var ingen så vidt vi vet, som viste så stor interesse at de fikk lov til å beholde geværet, trass i lappefogdens anbefaling. Tyskerne hadde ingen grunn til å stole på samenes lojalitet.

Som mange andre lot også samene være å levere inn sine geværer eller sendte fra seg gamle og ubrukelige. John Barroek ble arrestert på grunn av rykter om at han hadde gevær og satt fengsla på Grini ei tid. Han slapp ut etter et besøk av kona. De snakka da samisk seg imellom, og John trudde at det var samisk'en som redda han, forteller Nils Brandfjell. Tyskerne hadde sagt de snakka et språk som ikke fans, var Barroeks referat fra løslatelsen. NS-tilhengerne — og kanskje tyskerne også — var noe i villrede om hvordan de skulle behandle samene. Den nyutnevnte lappefogden lette «i skriftene etter lovbestemmelser som skulle hindre raseblanding mellom germaner og mongol, men har til min forbauselse ikke funnet noen. Folk her i trakten finner den raseblanding som har foregått og fremdeles foregår mellom lapp og fastboende å være den naturligste ting av verden. — Ja, så langt er det kommet», sukket Nordseth i brev til fylkesførereren for NS. Han lufta spørsmålet om å ta opp samene som medlemmer i NS og tenkte seg at det helst burde skje gjennom en særorganisasjon. Rasespørsmålet var iallfall ingen hindring, fant han ut. Nå ble det ikke noe problem, for ingen same hverken ønska å bli, eller ble medlem i NS.

Tysk og norsk reinsjakt.

Mange frykta at tyskerne ville ta reinen. Vi vet ikke hva som ville ha skjedd om reinen hadde blitt holdt mer samla, men trulig var det en frykt uten grunn. Enkelte avdelinger tok seg imidlertid til rette. Tyskerne på Væktarstua dro på reinsjakt flere ganger. En gang prøvde de å slette spora etter seg ved ganske enkelt å grave ned hoda og skinna i snøen. En del skinn ble visst også kasta i Rotåa, men de fløt opp, og rev og rovfugl fant det som var gravd ned. Dermed oppdaga også reingjeterne og andre det som hadde skjedd og meldte fra til lappelensmann Lunden. Han gikk til tyskerne, som lovte å betale erstatning og at det ikke skulle gjenta seg. De ville tydeligvis unngå å få saka rapportert til høgere myndigheter. Pengene gikk til distriktet, for det var ingen som klarte å tyde øremerka lenger etter at dyr og fugler hadde forsynt seg. Men det var visstnok noen svenske reiner blant dem. Tyskerne på Væktarstua utkommanderte noen ganger vante fjellfolk til å være med dem på jakt. Nils Brandfjell husker han og Ole Lien ble utkommandert på jakt sammen med dem en gang. De tok tre reiner den dagen, og meninga var at de skulle fortsette dagen etter. Men heldigvis ble det styggvær, forteller Nils, så han slapp flere ganger. Men Ole Lien måtte være med oftere. Anders Nordfjell måtte også være med tyskerne på reinsjakt i tre dager i 1943. Tyskerne viste da fram rekvisisjon på at de kunne ta tre rein i Essand og Hyllingen. Hvor mange rein tyskerne tok, med eller uten erstatning, er ukjent. Vi vet de betalte erstatning en gang for 24 rein de hadde skutt i Brekken og Tydal med kr. 140 pr. dyr. Skinna hadde de brent. I oktober 1943 betalte tyskerne inn vel 2.500 kroner til Reindrifsfondet. Den siste erstatninga skjedde helt på slutten av krigen,

da en tysk soldat på Væktarstua skjød en rein som tilhørte Lisa Paulsen. Den ble erstatta med 130 kroner. I de norske sendingene fra London under krigen fikk heimestyrkene melding om at de kunne ta rein om det var nødvendig for matforsyninga, hevder samer i ettertid. Vi vet at de norske sabotørene som holdt til på Gauldalsvidda, skjød rein for å skaffe seg mat. De hadde uttrykkelig tillatelse fra de norske myndighetene i London, for det gjaldt rett og slett for dem å overleve på fjellet. Leder for sabotørgruppa, Reidar Kvaal, har fortalt at de noterte opp hvert eneste eiermerke på reinen de tok. Myndighetene fikk opplysningene etter krigen, og han synes det er en skamplutt at samene ikke har fått erstatning etter krigen. Anders Nordfjell mente at heimestyrkene tok 32 rein fra flokken hans som han ikke har fått noe for. Er dette riktig, var det flere andre enn sabotørene som gikk på reinsjakt – uten noen slags tillatelse og uten å gjøre opp for seg.

Noen tillatelse hadde heller ikke kuréren Einar Sæter da han og kameratene hans skjød en rein under et opphold på Blåhammarstugan. Det står heller ikke noe i boka hans, I kurérfart for XU, om at de tenkte på erstatning til den svenske samene som eide den. Det er nok derfor mulig at samene led større økonomiske tap ved den norske enn den tyske framferda under krigen.

Kraftutbygging

Fylkestingets kraftverksplaner fra 1920-åra, som gikk ut på at fylket skulle sørge for kraftutbygginga i kommunene, hadde ligget og støvet ned i mellomkrigstida. Men Trondheim e-verk (TEV) hadde arbeidet videre med reguleringsplanene for Neavassdraget og kjøpt opp enda flere vassrettigheter i Tydal. Da tyskerne angrep landet, lå en ubehandla konsesjonssøknad om regulering av Essandsjøen i regjeringens skuffer.

TEV starter vassdragsreguleringene i Tydal

Trondheim e-verk hadde et reservekraftverk ved Ila. Dette ble drevet med olje. Men da tyskerne okkuperte byen, beslagla de oljen. Myndighetene i byen frykta nå at befolkninga kunne gå bokstavelig talt mørke tider i møte om en ikke fikk bygd ut større vassmagasiner for kraftverka ved Leirfossen, Svean og Løkaunet. Slik situasjonen var, måtte en rasjonere strømmen om vinteren fordi det var for lite vatn til at turbinene kunne gå for fullt. Problema møtte full forståelse hos Administrasjonsrådet, som ga midlertidig tillatelse til å demme opp Essandsjøen og Stugusjøen. Tydal kommunestyret fikk uttalelse seg, men det foregikk ingen ordinær høringsrunde. Det ble da heller ingen diskusjon om reguleringene, og kommunestyret nøyde seg med å kreve at «avgiftene i sin helhet eller for den aller væsentligste del, tilfalder Tydal kommune». Men Arbeidsdepartementet bestemte at Tydal bare skulle ha 55 prosent av dem, resten ble fordelt på de andre kommunene i Nea-Nidelvvassdraget. Tydal fant at det nye førerstyret ikke inviterte til protester mot fordelinga, og dessuten utgjorde konsesjonsavgiftene i første omgang bare noen få hundre kroner i året. I forhold til den opprinnelige konsesjonssøknaden var planene betydelig redusert. TEV hadde ønska å bygge en betongdam ved Esnas utløp og demme opp sjøen hele 7,4 meter (til kote 730,5). Dessuten ville en bygge Sylsjødammen. Men vassreguleringa på svensk side falt foreløpig bort på grunn av krigssituasjonen, og i stedet fikk TEV lov til å gå løs på Stugusjøen. Den store oppdemminga av Essandsjøen ble også utsatt, og betongdam ble nekta, for myndighetene måtte til å rasjonere sement. TEV fikk nøye seg med en mindre dam ved Essand med tappehøgde opp til 1,3 meter. Denne ble en såkalt

nåledam av tre, med bukker på fjell og dels på jord. Inni ble den fylt med jord og myr som tetningskjerne. En tok de materialene som naturen i nærheten kunne by på. Ved utløpet av Stugusjøen ble det først bygd ei steinfylt tømmerkiste som gikk ned til fjellgrunnen. Oppå denne grunn dammen ble det så reist en nåledam. Ved Stugusjøen måtte en også sette i gang med vegbygging, fordi oppdemminga gjorde det nødvendig å legge vegen noe høgere opp enn før. Arbeidene ble leda av Trondhjem Eementstøperi og A/S Jernbeton, som sysselsatte mange tydalinger for å få arbeidet ferdig til vinteren. I tillegg kom firmaenes egne folk og andre nyinntatte. I august ble det f.eks. meldt om at omkring 30 utabygds personer var sysselsatt med anleggsarbeid i Tydal. Arbeidet gikk raskt og greitt unna, og begge dammene sto ferdig i oktober 1940. TEV fikk en foreløpig konsesjonstid på fem år, men det var ingen problemer med å få reguleringa forlenga. Tillatelse til ytterligere midlertidig regulering av Stugusjøen ble gitt sommeren 1941, og den ble gjort varig i 1944. Stugusjøen kunne demmes opp 1,3 meter og senkes 2 meter (regulering mellom kote 604 og 607,3). I 1942 godjente NS-myndighetene også videre regulering av Essandsjøen og tillot oppdemming inntil 6,5 meter og senkning 0,6 meter. Den første dammen ble nå brukt som fangdam for en større og varig tømmerkistedam fylt med jord og stein. Tydal kommunestyre hadde ingen motforestillinger mot den nye reguleringshøgda. Den var tross alt en meter under det som TEV hadde bedt om i 1937. Men kommunestyret skjerpa krava en smule og framheva at det var «både rettferdig og naturlig at Tydal kommune blir forsvarlig tilgodesett, og ikke bare høste ulemper av den velstående Trondheim kommunes store inntektskilde i bygda». Kraftutbygginga i Tydal starta i ei tid med rasjonering og varemangel, og det skapte mange vanskeligheter som måtte overvinnes. En av dem var å få transportert materiell over fjellet fra Østby til Essandsjøen. Det gikk bare en seterveg fra Østby til Essand, slik at bøndene kunne bruke vogn til setrene sine. Men hestetransport dugde ikke til de store mengdene med boks, plank og anna trevirke som skulle til. En fikk så tak i en kraftig traktor med tvillinghjul og tilhenger. Et slikt kjøretøy var noe nytt og laga uvante lyder i fjellet. Så første gang den kjørte forbi Sankåvollen på sensommeren 1940, trudde seterfolket at det var tyskerne som kom. Over Essandsjøen og fram til damstedet brukte en så båt.

Dammen ved utløpet av Stugusjøen slik den så ut
18. juli 1941.

Oppdemminga av Essandsjøen begynte i 1940, og i 1943 starta TEV arbeidet med å bygge en varig og større dam. Bildet er fra 4. oktober 1943, og her er arbeidsbrakkka kommet på plass. Vi ser dessuten båten som ble brukt til frakting av folk og materialer over sjøen fram til damstedet.

Anleggsliv

I førstninga var det ikke rare brakkestandarder utbyggerne kunne tilby. Det sto igjen noen hus ved Esna fra gruvetida rundt århundreskiftet, og til å begynne med lå arbeidskarene på et stall-loft. Her var det så lågt under taket at en måtte åle seg inn fra enden av senga for å komme inn under teppet. Andre husvære som ble brukt, var et båtnaust ved Nøsteråa eller andre buer langs vegtraséen. Det var ikke kokkelag, så maten måtte en sørge for sjøl. Ryggsekken var spiskammers. Til den større dambygginga i 1943 ble det imidlertid bygd ei svær toetasjes brakke ved Essanddammen. Nå ble det kjøkken, spisesal og kokkerom. I andre etasje var det soverom med 6—8 mann på hvert rom. På det meste var det over hundre mann i arbeid i sommerhalvåret. Om vinteren var det driftsstans. Utenom Tydal kom mannskapa stort sett fra Trondheim og nabobygdene i nord og sør. Damvokteren fikk en egen bolig ved siden av, for han måtte være der om vinteren også. Bygninga hadde opprinnelig vært bolighus på en gard i Selbu og ble panelt utpå tømmeret da den ble satt opp ved Esna. Da det kom brakke, ble det også kokkelag, Det var imidlertid et problem under okkupasjonen å skaffe mat til arbeidsfolka. Rasjonene strakk ikke til, men proviantsjef Egil Ellingsen greide på forskjellig vis å øke tilskottet. Middagsmat var oftest klippfisk, tørrfisk, sild eller størjekaker. En sjelden gang forekom kjøtt, men den dårligste maten huskes best. Ingebrigt Svelmo forteller om en gang noen var i veg og kjøpte rein i slaktetida. Til tross for at det var med folk som var vant med rein, kom de tilbake med en brunstokse. Det kjentes på lukta før de kom til trappa med slaktet, og kjøttet var uspiselig, minnes Ingebrigt. Ellers var det mye grøt på anlegget. Når en koka opp grøt om kvelden, ble resten satt i kasser med høy eller halm rundt, «så va de færde te mårrås, så vi to og åt av de», forteller Lars Berggård. «Og vart de atte tå de att, så koka dem suppe. Og vart de atte suppe, så koka dem grøt te neste døgn att. Så de gjekk nå rundt alt de da. Det kunne vårrå nå gryn fra våra som va med te høsta ...» Det gikk ei tid etter krigen før matvaresituasjonen bedra seg. Rasjoneringa varte ved noen år etter 1945, og fagforeninga klaga f.eks. over de knappe smørrasjonene. Birger Lian husker også perioder da det ikke var middagsmat, og bare vassgraut tre ganger om dagen. Etter en slik periode gledde arbeiderne seg da de fikk høre at proviant var på veg med den tyske beltebilen som TEV hadde overtatt. Bilen kjørte seg imidlertid fast ved Kløftbekken og kom ikke lenger. Ledelsen ved Esna fikk da noen frivillige til å ta skiene fatt over Essandsjøen for å hente bensin som beltebilen også hadde med. Bensin var nødvendig for jordstamperen, og drivstoff til maskinene måtte gå foran mat til anleggsfolka. Men da karene fant ei tønne sild på bilen, greide de å ta feil og tok sildetønna i stedet for bensinfatet.

Anleggsarbeidere og kokker 1943 — 44 under bygginga av Essand dam ved Esna.

Arbeidslag laster stein med stubb-bryter ved Esna-anlegget like etter krigen. Fra venstre: Iver Åsberg, Sigurd Bakken (Meråker), Kåre Østby, Mikal Berg (Selbu), Johan Løkaunet (bosted ukjent), Tobias Veche (Stjørdal) og Peder Kallan (Selbu).

Det ble mye kjeft og rabalder da karene kom tilbake med sild i stedet for bensin, husker Birger. Gleden var tilsvarende stor hos grøtleie arbeidere. Det gikk seg til da karene lovte å ta en ny tur neste natt. Da hadde imidlertid isen gått på sjøen, så det ble foreløpig ikke noe av. Med de lange forsyningsavstandene kunne brødet bli temmelig gammelt før det kom til Esna. Våren 1946 fikk proviantsjef Ellingsen kjørt oppover 600 brød fra byen på en gang. Det ble som store vedstabler av dem i brakka, minnes Birger Lian. Brøda var ikke akkurat ferske da de kom, og ble naturligvis hardere etter hvert. Så mugla de, men en ble vant til både å skrape vekk muggel og bløte brøda før de kunne brukes. Men arbeidsfolka var unge og sultne, og mye kunne gå ned med god appetitt. En gang i 1945 krevde imidlertid fagforeninga at varene skulle returneres. Brøda var «lodne som hårrå» når en kika ned i kassene, forteller Ingebrigt Svelmo. Pålegg var en heller ikke bortskjemt med. Etter krigen kom amerikansk peanøttsmør, og det var noen ganger det eneste på bordet. Noen syntes det smakte forferdelig. Arbeidet kunne nok kreve skikkelig kost, for det var handmakt alt i hop. Det ble tatt stein fra steintippene ved gruva og fra morenebakker. Det ble også skutt løs mye stein til å fylle tømmerkista med. På sidene fylte en på med jord. Midt etter dammen var det en kjerne av myr. Ingenting ble støpt på den gamle Essanddammen. All jord og stein ble kjørt på traller eller vagger som gikk på skinnegang. Der det var mulig, ble skinnene lagt i en rundkjøring, slik at lasta nedover dro tomvognene oppover. Ellers var det ofte at to drog og to skuvde.

Erstatninger og avgifter

Under okkupasjonen hadde regulerings sakene blitt fremma gjennom forordninger i tråd med førerprinsippet. Vedtaka ble formelt stadfesta av myndighetene i 1947. Men arbeidet ved Esna hadde gått ufortrødent vidare etter at krigen var slutt. E-verket bygde dammen høgere og utvida den på sidene, slik at sjøen kunne demmes opp de 6,5 metrene som ble tillatt i 1942. I 1947—48 ble en ferdig med en senkningskanal foran dammen som gjorde det mulig å regulere sjøen mellom kotene 722 og 729. Tydal kommunestyre nytta anledninga i 1947 til å kreve en revisjon av konsesjonsvilkåra. Ministerpresident Quisling hadde ikke tatt hensyn til kommunens anførslar, og vedtakene fra krigens dagar måtte anses for ugyldige, mente kommunestyret. Det krevde større årlige avgifter og et jordbruksfond på 200.000 kroner for å dekke skader og ulemper ved reguleringene. Men Stortinget fant at 60.000 kroner var passende erstatning. Fondet skulle disponeres av kommunen. Gardbrukere som fikk neddemt jord, ble tilkjent særskilt erstatning ved skjønn. Ved Stugusjøen gjaldt det omkring 200 dekar slåtteland, havnegang og bjørkeskog. 30 dekar av dette var dyrka jord. Bøndene fikk valget mellom engangserstatning eller årlige erstatningsbeløp. De fleste valgte det siste, og er glad for det i dag. For beløpene ble omsider indeksregulert og har kommet også de senere brukerne til gode. Tydal kommunestyre mente ellers at reguleringsavgiftene for oppdemming av Essandsjøen skulle tilfalle Tydal i sin helhet – eller iallfall 80 prosent, som var den vanlige andelen til magasinkommunene. Dette kravet gikk heller ikke igjennom. Avgifta betydde ikke så mye til å begynne med. Den var bare på 248 kroner i 1943. Men etter krigen begynte større beløp å komme inn i kommunekassa. For åra 1945—47 fikk Tydal 28.640 kroner i avgifter. Full størrelse nådde avgiftene i 1948 etter at det siste reguleringsarbeidet var ferdig. Kommunestyret vedtok at disse pengene først og fremst skulle gå til bygdas egen kraftutbygging.

Tydal kommunale kraftverk

Trondheim e-verks anleggsstart i Tydal ga forhåpningar om at en nå kunne få elektisk kraft til bygda. Innbyggerne hadde venta lenge, og lengerselen etter elektrisk lys ble neppe mindre etter som parafin ble rasjonert under krigen. Fylkets konsulent i elektrisitetssaker, elektroingeniør Gunnar Paulsen, svarte på en privat henvendelse fra bygda at det burde være gode muligheter for å realisere kraftverksplanene ved Kistafossen. Trondheim e-verk hadde vassrettighetene på sørsida og planene klare for utbygging av fossen. En god løysning både for Trondheim og Tydal kommune, måtte være at Tydal bygde ut eget kraftverk inntil TEV satte i gang. Dersom det ble bygd slik at det ga plass for flere maskinaggregater ut over bygdas behov, kunne TEV få nødvendig kraft i utbyggingsperioden. Paulsen anbefalte altså at kommunen forhandla med TEV, og foreslo at kommunen fikk byggeleder Tormod Moxness til å utarbeide en plan med kostnadsoverslag. Kommunen planla etter disse retningslinjene. 1. aug. 1943 ble det holdt folkemøte i Ås for å diskutere mulighetene for å bygge elektrisitetsverk for Tydal. Femti personer møtte, og alle var enige om at nå måtte noe skje. Ei arbeidsnemnd (senere kalt elektrisitetskomitéen) ble valgt med en representant for hver av kretsene. Lærer Alf Sandnes ble formann og var en av flere ildsjeler i arbeidet. Møtet vedtok at Tormod Moxness skulle spørres om å være rådgiver og konsulent for bygginga. Det lovte han, og fungerte til verket var ferdig. Nå ble hele bygda engasjert. Folkemøtet kom nemlig fram til at en skulle starte opp på privat basis, men var åpen for at verket kunne gjøres kommunalt om det var

til størst fordel for å gjennomføre planene. Elektrisitetskomitéen begynte straks med å tegne andeler. Hver andel lød på femti kroner, og noen tegna seg for opp til ett tusen kroner. «Glimrende resultat av abonnentlister», heter det optimistisk i møteboka i september 1943. Det var da tegna 72 kW strøm og 16.500 kroner i andeler. I alt nådde andelskapitalen et beløp på 42.100 kroner. I tillegg ble det gitt tilsagn om fri grunn, gratis stolper og gratis arbeid. Et viktig tilskudd til egeninnsatsen kom ellers fra basarpenger.

Storbasaren i 1944

Om høsten i 1943 ble det planlagt å holde en storbasar sommeren etter til inntekt for kraftverket. Forberedelsene begynte straks med innsamling og produksjon av gevinster. Og folk ga utrolige mengder av klær, jordbruksprodukter og til og med en hest. En søknad om å bygge ei hytte til utlodning ble imidlertid avslått. Å få tillatelse til å holde basaren og dessuten få godkjent gevinstene, var et særskilt problem, fordi det ikke kunne loddas ut rasjonerte varer. Politiets tillatelse lot vente på seg. Moxness sendte purring sammen med en teknisk redegjørelse for verket og behovet for det i Tydal. En advokat ble sendt på personlig besøk til politimesteren. Lappelensmann Johannes Lunden gikk god for at gevinstene var gitt til formålet før rasjoneringa begynte. Men dagene gikk uten at det kom svar fra politimesteren. «Men så måtte vi ta saken i vår egen hånd», skrev basarkomitéen, «og tenkte som så at den som intet vover, intet vinner, og dermed sendte vi ut loddbøker i øst og vest — til slekt og venner i Øvre Gauldalen, Trondheim, Selbu, Stjørdal, Meråker og flere steder. Og loddsalget gikk strykende...» Fire dager før basaren skulle holdes, kom tillatelsen. En stor del av gevinsten var imidlertid kryssa ut med rødt som ulovlig for utlodning. Men nå var det vel sent å snu. Folk langvegs fra hadde meldt sin ankomst og tinga overnatting hos private. Ryktet om basaren hadde også nådd lensmannen i Selbu. Han var den lokale kontrollør for myndighetene og sjøl tilhenger av «den nye tid». Basarkomitéen la da en dristig plan om å få lensmannen over på arrangørenes side, om nødvendig med «smøring». En delegasjon ble sendt nedover på besøk, og de broderte ut om de uholdbare forholda i Tydal med brannfarlige talglys, karbid- og parafinlamper i stuer, fjøs og stall. Han ble så bedt oppover for å kontrollere basaren og hjelpe tydalingene med å få elektrisk lys. Hjelp ble lovet, uten at gevinstfortegnelsen ble vist fram. Det gikk over all forventning. Lensmannen fikk en hjertelig mottakelse og geitost og smør som gaver for at han ville ta bryet med å reise helt opp til Tydal. Det var utpekt folk til å traktere lensmannen med kaffe, lefser og vafler — etter hvert gikk en over til passende blandinger med sprit. «Lensmannen vart så gild at han ville hjelpe til med alt», forteller Ragnhild Ås som var med på basararrangementet. «Vi forstod til slutt ingenting, og vart mest opprødd, for så hjelpsom vart han.» Da trekninga av alle gevinstene til slutt var over henimot morgenkvisten på andre basardagen, skjen trøtte, men glade komitémedlemmer i kapp med morgensola på veg heim. Den som skjen mest var lensmannen, som stavra i veg med sprit innabords og geitost utabords, og han bar dessuten på æra for at Tydal skulle få elektrisk kraft, skriver Per Kirkvold i verkets jubileumsberetning. På grunn av alle de rasjonerte varene og de store gevinstene, var det kommet bortimot ett tusen mennesker på storbasaren i Tydal. Mange bodde i telt, og det var fullt på låver og i alle tilgjengelige hus. Det var bare ti øre loddet, men basaren ga likevel en netto inntekt på 31.000 kroner.

Resultata fra basaren, andelstegningene og lovnadene på gratis leveranser og arbeid, gjorde at elektrisitetskomitéen bestilte turbin, generator og apparatanlegg før krigen var omme. Det skulle vise seg etterpå å være ei framsynt beslutning. For å gjøre det lettere å få konsesjon, vedtok komité og herredsting

i 1944 at verket skulle være kommunalt. Herredstingets vedtak i saken ble imidlertid ikke godkjent av fylkesmannen. Det ble først godkjent høsten 1945. Andelslaget stilte da de innsamla midlene til rådighet for kommunen. Pengene ble gitt som rentefrie lån. Men det fans flere hindringer å nedkjempe før målet ble nådd. Den første søknaden om statstilskott ble avslått. Begrunnelsen fra myndighetene var bl.a. at det måtte prioriteres strengt mellom de ulike investeringsoppgavene som venta, og det var innført rasjonering for varer og råstoffer som måtte importeres. Den store Aurautbyggingen gikk foran kraftutbygging i Tydal, og generaldirektør Vogt i Vassdragsvesenet mente at Tydal skulle vente på å få kraft fra Aura. Men overfor argumentet at turbin og maskiner var bestilt og lå klar for levering, svinga vassdragsautoritetene og de bevilgende myndigheter over i Tydals favør. Et stort pluss var nok også bygdas store egeninnsats. Kraftverket fikk endelig tilsagn om et statstilskott på 200.000 kroner i september 1947, og Trondheim e- verk ga et rentefritt lån på 150.000 kroner. Til gjengjeld for dette lånet, lovte Tydal kommune å stille seg velvillig til e-verkets eventuelle konsesjonssøknader i kommunen. Vilkåret for statstilskottet var at Tydal kommunale kraftverk skulle gå inn i en større sammenslutning ved senere utbygging av elektrisitetsforsyninga i distriktet. Et omdiskutert spørsmål var størrelsen på verket. Da verket så ble bygd for 250 kW, mye mer enn det abonnenttegninga viste, mente mange at det var overdimensjonert og skulle rekke for lange tider framover. Men en hadde i tankene at TEV skulle leie strøm når kraftutbygginga starta. Det første kommunalt valgte styre for kraftverket kom i arbeid fra januar 1947. Med hjelp av Tormod Moxness, som tok seg av søknader om konsesjon og bestillinger av maskiner, fikk det loset prosjektet i havn. Utbygginga kom til å foregå i tre etapper. Fyrste byggetrinn var å reise sjølve kraftstasjonen ved Kistafossen og føre opp linjenettet til Aune, Ås og Østby. Disse grendene fikk strømmen 7. august 1949. Neste oppgave var å føre linjenettet videre til Græsli og Hilmo og fra Ås til Løvøya. Disse grendene ble tilkoplta strømmen ea. ett år senere. Tredje byggetrinn var å strekke linja videre til Stugudal, som fikk strømmen til jul i 1951. For mange var dette med elektrisk lys og kraft noe rart og merkelig. En eldre kar ved vestenden av Stugusjøen ringte oppover til Veektarstua den dagen strømmen kom for å fortelle nyheten. De får nok han snart de også, sa han, og trudde tydeligvis det ville ta ei tid for strømmen å komme videre. Hele anlegget var berekna til å koste 670.000 kroner inkludert ledningsnett til alle grender i kommunen. Den private pengeinnsamlinga i Tydal bidro med 85.000 kroner. I tillegg kom 375 dagsverk dugnadsarbeid og bl.a. gratis tømmer fra de private og kommunale skogene. Da linjenettet var ferdig, hadde anleggskostnadene steget en del over kalkylen fra planleggingsfasen. Statsbidrget ble forhøya, fylket ga også noe, og det ble i tillegg nødvendig å ta opp et større lån i Kommunalbanken. Sluttsammen i 1952 ble på vel én million kroner.

Kraftstasjonen til Tydal kommunale kraftverk ved Kistafossen. I dag er anlegget blitt museum.
